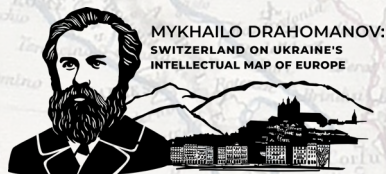

Олексій ЯСЬ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА ВИДНОКРУЗІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОПОЗИЦІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

**MYKHAILO DRAGOMANOV:
SWITZERLAND ON UKRAINE'S
INTELLECTUAL MAP OF EUROPE**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олексій ЯСЬ

*ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
НА ВИДНОКРУЗІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОПОЗИЦІЇ
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА*

Київ – 2025

Підготовлено у межах швейцарсько-українського проекту
"Михайло Драгоманов: Швейцарія на українській інтелектуальній мапі Європи"
("Mykhailo Drahomanov: Switzerland on Ukraine's Intellectual Map of Europe"
<https://drahomanov.history.org.ua>)

Університету Лозанни та Інституту історії України НАН України,
котрий фінансується Швейцарським національним науковим фондом

Ясь О.

Історія України на виднокрузі європейської цивілізації: концептуальні пропозиції Михайла Драгоманова. Текст. дані. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2025. 52 с. Об'єм даних 1,09 Мб.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0019013>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book16-0019013>

Висвітлюються погляди М. Драгоманова як історика з позитивістським стилем мислення. Аналізується його концепція суспільного поступу. Обстоюється думка, що М. Драгоманов віддавав перевагу еволюції, а не революції. Відзначається, що він убачав сенс поступу у подвійному покращенні «суспільної природи» — людини та громади. Наголошується, що дослідницька стратегія М. Драгоманова спиралася на порівняльний метод, який він розглядав як найважливіший інструмент історичного пізнання. Показується, що його компаративістські практики переважно спиралася на еволюційні та стадіальні засади потрактування історичного процесу.

Зазначається, що М. Драгоманов розглядав історію Європи в єдиному потоці від античності до тодішньої сучасності. Підкреслюється, що він уважав добу Реформації ключовим періодом в історії європейської цивілізації. За його візією, саме Реформація відіграла провідну роль у становленні політичної культури й віротерпимості, а також спричинилася до культурної та соціальної емансипації в Європі. Окреслюється рейтинг країн ХІХ ст. за рівнем їхньої політичної свободи, укладений М. Драгомановим.

Відзначається, що М. Драгоманов розглядав історію України як невідмінну складову європейської минувшини, зокрема наполягав на всебічному висвітленні участі українських діячів в європейських справах. Показується, що М. Драгоманов обстоював тезу про «обірвану Реформацію» в історії України, котру пов'язував із рухом православних братств кінця ХVІ — початку ХVІІ ст. Розглядається періодизація історії України запропонована М. Драгомановим, а також її вплив на українське історієписання.

ЗМІСТ

Передмова.....	5
I. Історичне мислення М. Драгоманова у світлі парадигматичних взірців XIX ст.....	9
Таб. 1. Конструкція європейської та світової історії М. Драгоманова	10
Таб. 2. Порівняльне зіставлення М. Драгомановим політичної історії Франції та Росії у світлі станovo-представницьких органів	16
II. Концептуалізація М. Драгоманова, або Як представити українську минувшину в річищі європейської цивілізації	20
Таб. 3. Країни XIX ст. за рівнем політичної Свободи в уявному рейтингу М. Драгоманова	26
Таб. 4. Періодизація історії України М. Драгоманова	28
III. Відлуння ідей М. Драгоманова в українському історієписанні XX ст.	33
Таб. 5. Періодизації історії України за версіями М. Драгоманова, Л. Окіншевича та Б. Крупницького	36
Післямова	40
Бібліографія	42
References	48
Summary	50

ПЕРЕДМОВА

Михайло Драгоманов (1841–1895) відійшов у засвіти 130 років тому. Він увійшов до української історії як визначний політичний мислитель, інтелектуал-емігрант, найвідоміший і послідовний адепт європейської культури протягом усього ХІХ ст. Але водночас М. Драгоманов відігравав чимало інших ролей, зокрема як фольклорист, етнолог, літературознавець, публіцист й історик.

Варто відзначити дуже широкий діапазон політичних, інтелектуальних і культурних зацікавлень М. Драгоманова. Його інтереси охоплювали простір майже всієї Європи, особливо Східної, Західної та Південної. Причому він був винятковим прихильником компаративних практик. У його текстах побутує велика кількість порівняльних сюжетів на теми європейської історії та тодішньої сучасності, зокрема присвячених українській і російській минувшині.

Творча спадщина М. Драгоманова складається зі студій з етнографії, фольклористики, етнології, історії літератури, давньої та нової історії, розмаїтої політичної публіцистики, великого епістолярію, автобіографічних і мемуарних текстів. Окрім того, доречно взяти до уваги чималий доробок М. Драгоманова як редактора-видавця низки еміграційних видань, упорядника та редактора епістолярної спадщини і збірок творів кількох відомих мислителів ХІХ ст., перекладача, коментатора джерел, популяризатора, педагога та просвітника тощо.

Повного видання праць М. Драгоманова і навіть попередньої академічної систематизації його текстів не має і до сьогодні. Попередні оцінки можливого обсягу його спадщини коливаються десь у межах 20–30 великих томів. На цьому тлі своєрідним дисонансом виглядає величезна кількість публікацій, присвячених М. Драгоманову. Йдеться про кілька тисяч праць, зокрема кілька десятків книжок і, щонайменше, 20 дисертацій! У бібліографічному покажчику 2011 р. вказано понад 5 тис. бібліографічних позицій студій і творів про М. Драгоманова¹.

Певна річ, помітний сегмент цього бібліографічного масиву інформації містять принагідні згадки про цього українського мислителя. Втім, навіть із урахуванням вищевказаних особливостей означеного кількісного підрахунку розмах наукових зацікавлень на ниві драгоманівських студій є справді-таки вражаючим.

¹ Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / Упоряд. М.О. Мороз, В.А. Короткий, І.І. Тіщенко, І.С. Гриценко, С.І. Білокінь. Дрогобич, 2011. 740 с.

Тим паче, коли взяти до уваги той факт, що після 2011 р. видано чимало публікацій, присвячених виключно М. Драгоманову і його спадщині. Приміром, варто згадати цікаву есеїстичну біографію цього мислителя, опубліковану Леонідом Ушкаловим².

Однією з причин такого розмаїття є триваючі дотепер гострі дискусії про місце М. Драгоманова в політичній та інтелектуальній історії України, котре оцінюють контраверсійно. Зауважимо, що майже всі українські і низка російських політичних проєктів соціалістичного та ліберального спрямування кінця XIX — початку XX ст. апелювали до ідей і праць М. Драгоманова. Навіть більше, цей мислитель у дореволюційну добу сприймався як один із найбільших авторитетів, концепти й настанови якого принаймні сприймалися більшістю речників і провідників тодішнього українського руху.

Переломною межею стали події Української революції 1917–1921 рр. Відтоді федералістські ідеї М. Драгоманова розглядалися в українській думці дуже критично і навіть негативно. Соціалістичний федеративний ідеал спілки народів колишньої імперії Романових, який тієї чи іншою мірою співвідносили з М. Драгомановим, спершу підважила, а потім майже поховала війна з більшовицькою Росією та поразка революції.

Згодом більшовицький режим створив начебто федерацію республік, а фактично — тоталітарну казарму під вивіскою СРСР. Ці державно-політичні експерименти призвели до того, що федеративний ідеал дедалі більше асоціювали з квазі-федералізмом радянського зразка, котрий лише маскував реальні взаємини між Москвою та союзними республіками. Радянський досвід здебільшого згенерував негативне ставлення до федералізму та федеративної ідеї.

Водночас протягом усього XX ст. тривали запеклі змагання щодо тлумачення ідей М. Драгоманова, передусім його федеративного ідеалу, космополітичних і вселюдських мірил вартості. Приміром, його біографію репрезентували як апологію і zarazом трагедію³ та драму інтелектуала⁴. Довкола біографії й спадщини М. Драгоманова точилися гострі дискусії в еміграційному та діаспорному середовищі, особливо поміж прихильниками соціалістичної й націоналістичної традицій української суспільно-політичної думки.

Паралельно тривали ідеологічні і кон'юнктурні змагання стосовно постаті М. Драгоманова у післяреволюційні 1920-ті рр. Вони побутували і за часів лібералізації радянського режиму, відомої як хрущовська відлига і її запізнілої

² Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ, 2019. 594 с.

³ Томашівський С. Трагедія Драгоманова. Кілька чудацьких думок з приводу 30-ліття його смерті (20.VI.1925) // Політика (Львів). 1925. 10 жовтня (№ 1). С. 6–8; 25 жовтня (№ 2). С. 27–29.

⁴ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. 2-е вид. Чернівці, 2001. 488 с.

республіканської версії. Останню у колах західних славістів і радянологів метафорично називали «добою Шелеста»⁵. Наприклад, варто згадати конфлікт російських і українських інтелектуалів у СРСР довкола потрактування ролі М. Драгоманова у газеті «Вольное слово»⁶ у середині 1960-х рр.

Звісно, запекла полеміка стосовно спадщини М. Драгоманова тривала і поза межами СРСР, зокрема на теренах української діаспори. За висловом І. Лисяк-Рудницького, «суперечливі інтерпретації Драгоманова різними критиками — в різні часи на нього нападали як на соціаліста й буржуазного конституціоналіста, націоналіста й космополіта — викликані тим, що *критики задовольнялися сприйняттям якогось одного аспекту політичної філософії Драгоманова* (тут і далі курсивне чи інше виділення тексту наше, якщо не зазначено інакше. — Авт.)»⁷.

У сучасній соціогуманітаристиці побутує багатомірна, складна й неоднозначна рецепція М. Драгоманова. З одного боку, його сприймають як новатора на полі українського руху останньої третини ХІХ ст., насамперед ініціатора ревізії культу Тараса Шевченка⁸. З другого боку, М. Драгоманова розглядають у світлі його поступової ідеології⁹. Водночас його традиційно репрезентують як речника («посла») української справи у Європі, делегованого Старою громадою¹⁰.

Та побутують і давні стереотипи й упередження, хіба що більш модернізовані у світлі нинішніх інтелектуальних і культурних трендів. Наприклад, варто згадати недавню монографію Романа Піхманця¹¹. Останній пропонує представлення

⁵ *Tillet L.* Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review*. 1975. Vol. 34, no 4. P. 752–768. DOI: <https://doi.org/10.2307/2495726>

⁶ *Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш.* С.Ю. Витте, М.П. Драгоманов и «Вольное слово» // Исследование по отечественному источниковедению: Сб. ст. посвящ. 75-летию проф. С.Н. Валка. Москва; Ленинград, 1964. С. 163–178; Чия це фальшивка? [Відгук на ст. Б. Ананьича та Р. Ганеліна «С. Ю. Витте, М.П. Драгоманов и “Вольное слово”»]. Підп.: Бажан М.П., Басс І.І., Бернштейн М.Д., Засенко О.Є., Комишаченко М.П., Кирилюк Є.П., Пільгук І.І., Романченко І.С., Сиваченко М.Є., Шаблювський Є.С., Шевченко Ф.П.] // Вітчизна. 1965. № 8. С. 164–174; *Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш.* О достоверности одного документа из архива М.К. Лемке (М.П. Драгоманов и «Вольное слово») // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1970. Вып. 3. С. 290–321.

⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Драгоманов як політичний теоретик // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ, 1994. Т. 1. С. 300.

⁸ *Bilenky S.* Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914. Montreal & Kingston & London & Chicago & Edmonton & Toronto, 2023. P. 211.

⁹ *Zayarnyuk A. & Sereda O.* The Intellectual Foundations of Modern Ukraine. The Nineteenth Century. London & New York, 2023. P. 86–94. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429445705-1>

¹⁰ Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Eds. R. Lindheim and G.S.N. Luckyj. Toronto & Buffalo & London, 1996. P. 23.

¹¹ *Піхманець Р.В.* Цюрихські метаморфози Михайла Драгоманова, або Історія одного задуму. Ів.-Франківськ, 2023. 924 с.

й потрактування М. Драгоманова здебільшого у річищі націоналістичної традиції, започаткованої Д. Донцовим¹², М. Мухіним¹³ та ін.

Отож проблема прочитання й осягнення М. Драгоманова саме як мислителя і zarazом українського та європейського інтелектуала ХІХ ст. спонукає до потрактування різних сегментів його творчості, але в єдиному смисловому полі.

Пропонована брошура репрезентує попередні рефлексії щодо концептуальних пропозицій М. Драгоманова у царині історії України. Вони розглядаються на загальному підмурку його поглядів і світосприйняття, котрі хоч і були позитивістськими, проте в багатьох аспектах вирізнялися суттєвою оригінальністю.

Головні сюжети брошури пов'язані зі спробами М. Драгоманова представити українську історію як органічну й неодмінну складову минувшини європейської цивілізації. Цього європейського орієнтиру-дороговказу він тримався послідовно й неухильно від свого юнацтва до останніх років життя на еміграції в Болгарії.

Особливу роль у концептуалізації М. Драгоманова відіграв швейцарський досвід. Швейцарія поставала як найближча і в більшості аспектів взірцева країна в світлі його суспільного ідеалу. Федеративний устрій, кантональна демократія, місцеве самоврядування, широка децентралізація, демократична мовна й освітня політика, гармонійні взаємини щонайменше трьох націй, конфесійна і культурна толерантність, підконтрольна й ефективна бюрократія, загальне виборче право — ці та чимало інших рис приваблювали М. Драгоманова. Недаремно Швейцарія посідала провідне місце в його уявному рейтингу Свободи в Європі ХІХ ст. Відтак швейцарські та європейські ідеї простежуються у багатьох писаннях М. Драгоманова, передусім у відомому конституційному проекті 1884 р.¹⁴

Цей інтелектуальний, культурний і політичний трансфер ідей є дуже важливим у справі репрезентації постаті М. Драгоманова не тільки як політичного мислителя, а й історика, фольклориста, етнолога, літературознавця, публіциста, видавця та редактора. Адже саме сполучення цих ролей і практик творило ті визначальні світоглядні й інтелектуальні риси, котрі за висловом І. Лисяка-Рудницького піднесли М. Драгоманова як системного мислителя¹⁵.

¹² О.В. [Донцов Д.] Два антиподи (Шевченко і Драгоманов) // Вістник (Львів). 1938. Т. 3, ч. 9. С. 653–666.

¹³ Мухин М. Драгоманов без маски / Відбитка з «Вістника». Ч. 10/33, 11//33, 12/33, 3/34, 7–8/34. Львів, 1933/34. 55 с.

¹⁴ Драгоманов М. Вольный Союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы // Драгоманов М. Собрание политических сочинений / Предисл. П.С. [П. Струве]. Paris, 1905. Т. 1. С. 273–375.

¹⁵ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. С. 300.

І. ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ М. ДРАГОМАНОВА У СВІТЛІ ПАРАДИГМАТИЧНИХ ВЗІРЦІВ ХІХ ст.

До фахового цеху М. Драгоманов долучився як історик античності. Його магістерська дисертація 1869 р. була присвячена Римській імперії у світлі славнозвісних анналів Тацита. На початку 1870-х рр. М. Драгоманов опрацьовував докторську дисертацію про східні чи азійські культури у давньому Римі¹.

Проте докторську дисертацію він не завершив через еміграцію до Швейцарії 1876 р. Утім, студіювання античності справило на нього помітний вплив. Історію Європи М. Драгоманов репрезентував в єдиному потоці від античності до сучасності. Приміром, походження ідеї космополітизму, котра у новий час часто-густо тлумачилася як «громадянин Всесвіту», він пов'язував із культурними теренами давньої історії².

Натоді цим М. Драгоманов вигідно вирізнявся поміж багатьох українських істориків, які концентрували дослідницькі пріоритети стосовно княжої чи козацької доби. Скажімо, навіть у молоді роки він обстоював думку, що початок «новевропейських установ і цивілізації» став можливим саме завдяки «міцності установ і сили цивілізації кінця давнього світу»³.

У певному сенсі М. Драгоманов тримався тези про безперервність європейської цивілізації від античності до нових часів. Заразом він обстоював думку про «єдність людської природи і в крузі громадських відносин і про спільність для всіх народів вихідної точки історії державних порядків»⁴. Зокрема, М. Драгоманов вказував на «традицію самоуправних порядків», які побутували ще на зорі давньої / старої історії у різних народів, як-от: давні греки, римляни, німці, слов'яни, а також народів Індії та Китаю⁵.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877 / Зладив М. Павлик. Львів, 1910. С. 269.

² Драгоманов М. Курси лекцій по истории Древнего Востока, Римской империи и др., читанные в университете св. Владимира [автограф; 1864–1873 рр.] // Ін-т рукопису НБУВ. Ф. 172. Спр. 1. Арк. 168.

³ *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Киев, 1869. Ч. 1. С. 4.

⁴ *Його ж*. Старі хартії вольності. Київ, 1907. С. 6.

⁵ *Його ж*. Історія політичних думок в старині й середніх віках (Як люди доходили до думок про свободу, рівність і право народу). Яворів, 1933. С. 7.

Загалом настанова щодо загальної еволюційної єдності народів і країн була спільною майже у всіх інтелектуалів пізньопросвітницького та позитивістського спрямування. Проте концептуалізація М. Драгоманова, попри її очевидний еволюційний рефрен і стадіальний поділ за уявним рівнем розвитку, не була повністю лінійною. По-перше, він обстоював думку про особливе значення класичної давнини, позаяк явища та процеси нової історії, були вже представлені у давніх греків і римлян, хоч і у більш простому вигляді. По-друге, історик тримався тези про потребу не тільки «вертикальної» основи порівняльних запитів за хронологією, а й «горизонтальної» за рівнем суспільного розвитку. Наприклад, він гадав, що чимало фактів нової історії за ступенями розвитку доречно розкласти не «вертикально», а «горизонтально», себто паралельно, позаяк вони різняться лише складністю, а не сутністю⁶.

Загалом М. Драгоманов сприймав рух на авансцені історії як послідовний, але нерівномірний і не зовсім лінійний процес, принаймні у діяхронному вимірі — на полі зіставлення фактів, явищ і процесів з обсягу різних епох. Недаремно його магістерська дисертація містила справжній мікс епох, в якому події класичної давнини зіставлялися з середньовічною та новою історією у вигляді численних авторських рефлексій, коментарів і спостережень.

М. Драгоманов дотримувався звичайного на той час тричленного поділу й маркування історії — давній, середньовічний та новий час. Проте його устремління на полі європейської та світової історії доволі складно систематизувати.

Таб. 1. Конструкція європейської та світової історії М. Драгоманова⁷

Історичний час	Виокремлені періоди та ключові події ⁸	Зміст
Давня / стара історія	Фінікійське мореплавання та письмо Грецьке мореплавання Єврейське царство Грецька вільна наука (філософія)	Конституювання античної цивілізації, зародження космополітизму як ідеї вселюдськості та «біблійного теократичного лібералізму», всесвітні культури, початки феодалізму у пізньоримські часи

⁶ *Его же*. Положение и задачи науки древней истории // *Його ж*. Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Мішук; приміт. Р.С. Мішука, В.С. Шандри. Київ, 1991. С. 82–83.

⁷ Укладено за виданнями: *Его же*. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира, для получения звания приват-доцента) // Университетские Известия. 1865. № 2. С. 1–2; *Его же*. Очерки историографии в Древней Греции. Глава вторая. Геродот // Университетские Известия. 1868. № 5. С. 1–5; *Його ж*. Старі хартії вольності. С. 3–4, 16–18, 28–33.

⁸ Йдеться не про систематичний перелік періодів і подій у хронологічній послідовності, а про окремі періоди, події й явища, котрі М. Драгоманов маркував як найважливіші у низці праць.

	<p>Переміна царств на республіки у Греції та Італії</p> <p>Персидські війни</p> <p>Вчення Конфуція та Будди</p> <p>Македонсько-царська гегемонія</p> <p>Біблійна історія</p> <p>Рим як міська держава</p> <p>Рим як територіальна держава</p> <p>Рим як імперія</p> <p>Християнство</p> <p>Поділ Римської імперії</p>	
Середньовічна історія	<p>Кінець Західної Римської держави</p> <p>Магометанство (іслам) й арабські завоювання</p> <p>Римська церква</p> <p>Хрещення слов'янських народів і Русі</p> <p>Інквізиція</p> <p>Війни хрестоносців</p> <p>Змагання за «свободу церкви» і світські вольності в Англії</p> <p>Протистояння римських пап і німецьких імператорів</p> <p>Швейцарська спілка</p> <p>Італійські олігархічні республіки</p> <p>Переклади Біблії англійською й іншими мовами</p> <p>Поява цензури — папської та державної</p>	Епоха феодалізму і новоевропейських паростків, початок націй, «горожанських класів», зародження клерикального лібералізму
Нова історія	<p>Великі географічні відкриття</p> <p>Відродження</p> <p>Європейські гуманісти</p> <p>Реформація</p> <p>Релігійні війни</p>	Час становлення і розвою новоевропейської цивілізації, ствердження державного абсолютизму, перенесення новоевропейських ідей до Нового світу,

	<p>Голландська республіканська спілка Новоєвропейська наука Вчення Тюрго та Кондорсе про поступ Сполученні Штати й американська конституція Французька революція кінця XVIII ст. і Конституція Цісарство Наполеона та європейські війни Фабрики, машини, залізниця, сила пару й електрики Звільнення негрів у британських колоніях Повстання в Європі 1848–1849 рр. Всесвітні виставки Скасування кріпацтва у Росії Звільнення негрів в Америці Об'єднання Італії та Німеччини Міжнародна спілка робітників Соціалізм і марксизм Міжнародний Червоний хрест Перший міжнародний посередницький суд у конфлікті США та Британії 1872 р.</p>	<p>соціалізм і лібералізм, поширення змагань централізму та децентралізму, інтернаціонального робочого руху й капіталу</p>
--	---	--

Передусім відзначимо, що М. Драгоманов не був схильний до однозначного й категоричного протиставлення як епох європейської історії, так і окремих фактів і подій. Свою позицію він висловив у листі від 6/18 липня 1894 р. до Юліана Бачинського — автора книги «Україна irredenta» (1895), котру очевидно прочитав у рукописі. Автор листа вказував на середньовічні корені новочасного європейського лібералізму. Навіть більше, М. Драгоманов застерігав Ю. Бачинського від надмірного протиставлення різних явищ на полі історії:

«Ви невірно звете феодалізм і абсолютизм середньовічним. Абсолютизм річ нова, — ХVІ–ХVІІІ ст. і вже до революції підрізував феодалізм. А з другого боку і лібералізм почасти син феодалізму і річ середньовічна. Англія, Нідерланди, Швейцарія вдержали середньовічний лібералізм, не піддались новому абсолютизму, — і попхнули зріст новішого лібералізму»⁹.

Звісно, М. Драгоманов послугувався позитивістським стилем мислення. Він підкреслював, що є «позитивно думаючим чоловіком»¹⁰ і часто-густо протиставляв цей спосіб мислення романтизму із його ідеалістичними й ірраціональними мотивами як у публічному просторі, так і приватному спілкуванні.

Наріжна основа мисленневих конструкцій М. Драгоманова була пов'язана з конструюванням широкої палітри суспільного поступу. Він розглядав історію як результат поступу. Навіть більше, саме ідея поступу визначала його концептуальні пропозиції як на полі минувшини, так і у сферах політики, культури, освіти, науки, мови, церковного та конфесійного життя, господарства, земельної власності, соціальних відносин і т.п. Зокрема, у його магістерській дисертації ідея поступу згадувалася понад 90 разів на 423 сторінках¹¹.

Здебільшого М. Драгоманов поділяв ідеї «позитивної школи» про те, що поступ людського життя відбувається закономірно, органічно й логічно у межах епох, а не фаталістично як у романтичних теоріях «місії народів»¹². Наприклад, у його лекційних викладах ідеться про поступ людства як його рух «від стану дикості до досконалості»¹³. Переважно його погляди більше тяжіли до Огюста Конта, аніж Герберта Спенсера, хоч він згадував обох фундаторів «першого» позитивізму.

Якщо спробувати окреслити уявлення М. Драгоманова про поступ у річичі раціонально-позитивістської парадигми соціогуманітарного знання, то доволі зручним орієнтиром є тричленна типологія концептуалізацій поступу у царині історії, які побутували в інтелектуалів ХVІІІ–ХІХ ст. Її запропонував ізраїльський філософ Натан Ротенштрайх. Він виокремлював три типи потрактувань тодішньої раціональності в історії, котрі об'єднувалися орієнтацію на досягнення результату у майбутності, як-от: 1) реалізація рівності; 2) усвідомлення свободи; 3) осягнення людяності й гуманності¹⁴.

⁹ Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. Львів, 1901. Т. 1. С. 122–123.

¹⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877. С. 154.

¹¹ Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. С. IV, V, VI, VII, 13, 16, 23, 36, 37, 42, 44, 46, 49, 185, 220, 221, 224, 225, 227, 228, 233, 239, 277, 278, 286, 300, 303, 307, 309, 310, 322, 323, 324, 335; та ін.

¹² Там же. С. 388.

¹³ Драгоманов М.П. Древний Восток. Лекции по древней истории [автограф; 1869 р.] // Ін-т рукопису НБУВ. Ф. 1. Спр. 44068. Арк. 1зв.

¹⁴ Rotenstreich N. The Idea of Historical Progress and Its Assumptions // History and Theory. 1971. Vol. 10, no. 2. P. 210–212. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504292>

За такої типології концепція поступу М. Драгоманова є своєрідною комбінацією другого й третього типів. Однак він мав доволі складне уявлення про поступ і цим відрізнявся від багатьох позитивістів. По-перше, М. Драгоманов стверджував, що еволюція дає суспільству кращі результати, порівняно з революцією. Його молодший товариш Іван Франко навіть відзначав, що він сприймав революцію як одну з «форм загальної еволюції»¹⁵.

По-друге, М. Драгоманов гадав, що головне призначення еволюції полягає у подвійному покращенні «суспільної природи» — людини і громади. По-третє, він розглядав суспільний поступ як рух до Свободи людини, громади, нації, країни, але спертий на засади гуманізму й космополітизму. І, врешті, по-четверте, український інтелектуал сприймав поступ в історії як безперервний, але не автоматичний процес. На його думку, цей процес може прискорюватися, сповільнюватися, а у певний момент майже завмирати.

За версією М. Драгоманова, поступ у певні історичні епохи та періоди, пов'язаний зі зміною свідомості людини та громади. Проте ці метаморфози неможливі без поліпшення соціального та культурного життя. У цьому сенсі його ставлення до поступу в історії було помірковано оптимістичним.

За візією М. Драгоманова, сенс поступу полягав у всебічному розширенні емансипації людини та Свободи у всіх сферах суспільного життя — політичній, культурній, науковій, соціальній, господарській, гендерній. Одним із найкращих взірців поступу у його світосприйнятті була федерація як вислід великого суспільного договору, але з дуже широкою децентралізацією.

На відміну від романтиків, які шукали суспільний ідеал у минувшині, переважно середньовічній або ранньомодерній, позитивісти, як і їх попередники — просвітники-раціоналісти, орієнтувалися майже виключно на майбуття. На перший погляд, М. Драгоманов як мислитель позитивістського спрямування був скерований виключно на прийдешність, а історичний рух уявляв як висхідний поступ до кращого суспільного майбутнього.

Навіть більше, М. Драгоманов розглядав і проектував федерацію вільних спілок і громад у вигляді найліпшого суспільного, точніше майже ідеального конституційного договору. На його думку, саме велика, розмаїта, децентралізована мережа вільних спілок із плином історичного часу стане основою суспільної організації у більш віддаленій будучині. Значною мірою цей ідеал поставав як результат критичного переосмислення європейського, передусім прудонівського анархізму.

Зазначимо, що М. Драгоманов, як і П.-Ж. Прудон, пов'язував прийдешню реалізацію суспільного ідеалу з федерацією комун, кантонів, провінцій, громад, які у багатьох аспектах наслідували практику швейцарського федералізму. Ук-

¹⁵ Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 428.

раїнський інтелектуал навіть підкреслював, що останній повсякчас згадував швейцарський федеральний договір 1848 р., коли прагнув проілюструвати й пояснити свої ідеї¹⁶.

Втім, попри зорієнтованість на майбутність, М. Драгоманов шукав паростки такого устрою в інших історичних епохах, себто у минувшині. Звідси його пильна увага до історії, котра була своєрідною «лабораторією» суспільного поступу, що допомагала зорієнтуватися на обширах сучасності і зазирнути за обрій прийдешності.

Омелян Прицак гадав, що М. Драгоманов створив «*плюралістичний світогляд*, в якому побіч себе гармонійно стояли лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура, як база функціонування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму (він ставив вище протестантизм, ніж православ'я), та етичний, (не політичний!) соціалізм»¹⁷.

Ще один дуже важливий чинник, який причинився до формування інтелектуальних підоснов історичної концептуалізації М. Драгоманова, пов'язаний із старою Громадою. Він був одним із ініціаторів культурної та наукової програми громадівців, зокрема співкладачем двотомної збірки українського фольклору — «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (Київ, 1874–1875). Його роль у цьому проєкті полягала в тому, аби докладно показати та прокоментувати як іншокультурні запозичення потрапляли до української народної традиції.

Певна річ, це позначилося на інструментальних уподобаннях М. Драгоманова, які поступово посіли чільне місце як у його світосприйнятті, так і побудові концептуальних пропозицій. Порівняльний метод він розглядав як найважливіший у дослідницькому інструментарії як історика, так й етнографа, фольклориста, географа, літературознавця і загалом ученого-гуманітарія ХІХ ст. Причому М. Драгоманов постійно називав цей метод — космополітичним, інтернаціональними, вселюдським або всесвітнім¹⁸. Це означає, що порівняння було для нього своєрідним мірилом вартості, себто виказує наявність очевидних аксіологічних складових.

¹⁶ Драгоманов М. Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление // Драгоманов М. Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисловие ко второму тому Б.К. [Б. Кистяковского]. Paris, 1906. Т. 2. С. 691.

¹⁷ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. Київ; Кембридж, 1991. С. 8–9.

¹⁸ Див., приміром: Драгоманов М. «Живая Старина», вып. I–III (1890 і 1891 р.) // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. Львів, 1906. Т. 3. С. 311–312; Його ж. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. Київ, 1991. С. 494; Михайло Драгоманов: автожиттєпис / Уклали І.С. Гритченко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. Київ, 2009. С. 126.

У царині етнографії та фольклористики М. Драгоманов наслідував відому теорію запозичень німецького сходознавця Теодора Бенфея. Порівняльні запити українського вченого були доволі складними, зокрема передбачали виявлення кількох рівнів можливих запозичень, внесених до української народної традиції. Йдеться про вирізнення кількох культурних «кіл» (нім. *Kulturkreis*) — «велико-біло-мало-руського», слов'янського, арійського, юдейського та інших¹⁹, які були основою його компаративної осі.

Однак порівняльні запити М. Драгоманова суперечливо сприймалися навіть його друзями та наступниками. Наприклад, його товариш, згодом опонент, історик Володимир Антонович саркастично називав такі захоплення «плаванням безбережним морем»²⁰.

На полі історії у порівняльних практиках М. Драгоманов орієнтувався на певну стадію суспільного розвитку, точніше еволюції. Своєрідним прикладом його компаративістики є зіставлення еволюції станово-представницьких органів у політичній історії Франції й Росії.

Таб. 2. Порівняльне зіставлення М. Драгомановим політичної історії Франції та Росії у світлі станово-представницьких органів²¹

Політичні події в історії Франції	Політичні події в історії Росії	Термін еволюційного відставання
843 р. виокремлення Франції з Каролінгського конгломерату	1243 р. виокремлення Владимирсько-Московського князівства зі староруської політичної системи	400 років
1302 р. остаточне утворення Генеральних штатів	1550 р. Перший земський собор у Московській державі	248 років
1614 р. останнє зібрання Генеральних штатів	1698 р. останній земський собор у Московській державі	84 роки
1649–1651 рр. спроба скликати Генеральні штати за доби Фронди	1730 р. спроба обмежити самодержавство імператриці Анни	79 років

¹⁹ *Його ж.* Матеріали й уваги про українську народну словесність. II. Стенька Разін — козак Гарасим // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Львів, 1899. Т. 1. С. 144–145.

²⁰ *Міжковський В.* Звільнення Драгоманова з Київського університету // Україна. 1926. № 2/3. С. 96; *Мицюк О.* Українські хлопомани. Чернівці, 1933. С. 64.

²¹ Укладено за виданням: *Драгоманов М.* Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. Genève, 1889. С. 45–46.

М. Драгоманов гадав, що суспільно-політична еволюція може суттєво вирізнятися за своїми темпами у різних країн і народів. Він навіть намагався окреслити історичний час такого відставання на основі зіставлення ключових подій, які співвідносив у порівняльних рефлексіях. Кожну епоху М. Драгоманов намагався оцінити у світлі суспільного поступу у різних сферах. Зазвичай його оцінка подавалася у вигляді парної опозиції — зріст або упадок.

Звісно, М. Драгоманов належав до тих інтелектуалів, які поділяли історію на стадії («ступені») як відносно завершені відрізки поступу. Проте він гадав, що різні сфери одного і того ж суспільства можуть мати відмінний рівень розвитку у розрізі поступу. Суспільство, котре досягло політичного поступу разом могло переживати культурний застій. Наприклад, саме так він оцінював чеське відродження на початку 1870-х рр. Зокрема, М. Драгоманов вказував на вагомий поступ у здобутті чеською спільнотою політичних свобод в Австро-Угорщині, але водночас відзначав її культурну стагнацію²².

Подібну двійстість споглядаємо у його рецепції Паризької комуни 1871 р. З одного боку, М. Драгоманов гадав, що її крайнощі були виявом браку політичної Свободи («од малости кислорода») в імперській Франції. Крім того, він відзначав інші — еволюційні можливості вирішення соціального питання, котрі постали та вимальовувалися на теренах пореволюційної Франції²³. У вступній статті до видання спадщини М. Бакуніна, М. Драгоманов доволі критично згадав його пораду комунарам зруйнувати пів-Парижу²⁴. Вочевидь, він розглядав її як надмірну, ба навіть аномальну пропозицію у річищі суспільного поступу.

З другого боку, М. Драгоманов уважав, що паризькі комунари надали оновлюючого імпульсу соціалістичному руху й федеративному ідеалу, себто позитивно оцінював їхню політичну роль у координатах поступу²⁵.

Такі тлумачення й оцінки М. Драгоманова справляють враження амбівалентних. Однак насправді вони добре вписуються у його концепцію поступу, котра не була чорно-білою, а містила цілий спектр різноманітних барв. Тож одне й те саме явище, подія чи процес розглядалися українським мислителем з мінливої перспективи різних сфер поступу, що генерувало діапазон із кількох оцінок і тлумачень.

Але як пояснював сам М. Драгоманов такі начебто суперечливі потрактування?! Його спосіб мислення добре ілюструє пояснювальний пасаж до історії

²² Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877. С. 230.

²³ Там само. С. 282.

²⁴ *Драгоманов М.* Введение. Биографический очерк Михаила Ал. Бакунина // Письма М.А. Бакунина к А.И. Герцену и Н.П. Огареву / С приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова. Genève, 1896. С. CIV.

²⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав др. Л. Когут. Чернівці, 1910. Т. 3: (1879–1881). С. 516.

паризьких комунарів. На його думку, «сила зросту нових громадських порядків значить не стільки в повстаннях проти старих порядків, а особливо не в скасуванні державних порядків, скільки в зрості малих і великих т о в а р и с т в між людьми, в з м і н і з в и ч а ї в і д у м о к людських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських, — в цілім ряді п р а ц ь зовсім не політичних, а г р о м а д с ь к и х, р о д и н н и х, н а у к о в и х (розбив у виданні 1937 р. — *Авт.*)»²⁶

За візією М. Драгоманова, у політичній царині Паризька комуна 1871 р. була передовим і взірцевим, себто «поступовим» явищем. Та на полі соціальних взаємин вона генерувала конфронтацію й крайні акти насилля, котрі він не міг розглядати як «поступові», а радше сприймав як аномальні вияви суспільного розвитку. За його уявленнями такі екстремальні потуги були пов'язані з відсутністю можливостей на полі вільного політичного процесу, насамперед особистої та громадської Свободи, культурної й соціальної емансипації. З такої перспективи низка практик паризьких комунарів мала спільні риси з російським екстремістським культом професійних революціонерів, відомого як нечаївщина, котрий постав як вислід крайніх метаморфоз російського нігілізму 1860-х рр.

Таким чином, уявна шкала поступу у концептуалізаціях М. Драгоманова була доволі складною й багатовимірною, хоч здебільшого вписувалася у межі позитивістського стилю мислення. Саме тому його світосприйняття демонструє багатоманітний баланс лояльностей, мірил вартостей, рис і прикмет.

Варто відзначити критичне та навіть негативне ставлення М. Драгоманова до певних постулатів марксизму, передусім наскрізного матеріалістичного розуміння історії, котре перенесли на потрактування класової природи соціальних взаємин. У цитованому вище листі до Ю. Бачинського М. Драгоманов виразно сформулював свою позицію: «Ви знаєте, я не погоджуюсь з філософією історії та політики виключно економічною, бо вважаю її за свого роду метафізику, а життя людське занадто складне, щоб його пояснювати лишень одним елементом»²⁷.

Ця заувага М. Драгоманова є показовою щодо окреслення його мисленневих структур. Адже він розглядав крайнощі марксизму як метафізичні, себто такі, які не можуть вважатися вислідами раціоналістичного та позитивного світогляду. Відтак марксистську пропозицію у вигляді матеріалістичного детермінізму суспільного розвитку автор розглядав як метафізичну крайність.

Зрештою, М. Драгоманов поставав як мислитель, який намагався будь-що-будь уникнути надмірності як у царині історії, так і політики. Заразом він мав дуже широкі і розмаїті зацікавлення на ниві сучасності.

²⁶ Драгоманов М. Передне Слово до «Громади» // Драгоманов М. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. ред. П. Богацького. Прага; Нью-Йорк, 1937. С. 133.

²⁷ Його ж. Переписка. С. 122.

Українську та європейську історію М. Драгоманов висвітлював у різних контекстах тодішнього сьогодення, передусім із порівняльної перспективи. Він гадав, що для «*політики потрібна історія, як для медицини фізіологія*»²⁸. Ця теза є доволі типовою й ідеально вписується у раціонально-позитивістську парадигму історичного та соціогуманітарного знання. Чимало подібних розумувань можемо віднайти у багатьох європейських інтелектуалів другої половини ХІХ ст.

Однак М. Драгоманов зарозом тримався думки, що європейська історія — це «*політична археологія* (розбив у виданні 1907 р. — *Авт.*) в Європі». Ба більше, в одній зі своїх останніх і незавершених праць він прагнув подати «*нашій читаючій громаді частину результатів, здобутих цією археологією про старе європейське політичне життя і про вагу його для виробу новіших політичних порядків і прав*»²⁹.

Таке означення значною мірою тяжіє не до мисленневих структур «першого» позитивізму з натуралістичним забарвленням, а радше до модернізованої чи критичної версії позитивізму у дусі віталізму початку ХХ ст. Навіть більше, у певних аспектах «археологічні» пасажі М. Драгоманова нагадують відомі розумування й спостереження французького філософа Мішеля Фуко стосовно дискурсивних практик, передусім його славнозвісної «археології знання».

Так чи інакше, зацікавлення М. Драгоманова на полі історії зазвичай мали політичне підґрунтя. Та часто-густо вони сполучали чи комбінували кілька відмінних перспектив — політичну, культурну, соціальну, наукову, освітню, мовну, конфесійну і т.п. Саме тому його тексти з історичними сюжетами мають доволі складну змістовну локалізацію, генерують своєрідне мереживо багатоманітних, мінливих, іноді розмитих смислів, які складно потрактувати й оцінити.

²⁸ *Його ж.* Листи на Наддніпрянську Україну. Коломия, 1894. С. 4.

²⁹ *Його ж.* Старі хартії вольності. С. 34.

II. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ М. ДРАГОМАНОВА, АБО ЯК ПРЕДСТАВИТИ УКРАЇНСЬКУ МИНУВШИНУ В РІЧИЩІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

М. Драгоманов мав намір написати велику студію із систематичним викладом історії цивілізації в Україні у зв'язку з європейським поступом, який простежуємо у його автобіографічних рефлексіях¹. На жаль, він не здійснив цього заміру з багатьох причин, передусім через обставини й умови еміграційного буття, а також напружені громадсько-політичні практики, на які витрачав левову частку свого часу.

Уявлення, спостереження, коментарі і рефлексії М. Драгоманова про історію України й Європи розсіпані у великій кількості текстів різної жанрової та видової належності. Зауважимо, що його історична візія була доволі динамічною та змінювалася із метаморфозами політичної філософії, позаяк він швидко реагував на інтелектуальні та культурні новації. Тим паче, що сучасні дослідники акцентують увагу на строкатому поєднанні політичних ідей у його поглядах, якот: революційного народництва, анархізму, утопічного соціалізму та лібералізму².

Проте ідеї М. Драгоманова загалом спиралися на цілісне світобачення, у межах якого він сприймав, засвоював і переосмислював новітні впливи. На полі історії українського мислителя найбільше цікавила ідея Свободи та її побутування у різні епохи, особливо історія країн і народів, в яких вона виявилася найповніше — Швейцарія, Англія, Голландія та США. Відтак він акцентував увагу на специфічних передумовах — природних, географічних, культурних, історичних, соціальних, церковних, політичних, які уможливили постання та збереження «вільних порядків» у Європі і світі.

Врешті, М. Драгоманов резюмував свої спостереження в узагальнюючій сентенції про те, що *«для історика політичної волі так важні всі особні умови життя цих трьох держав: Англії з Шотландією, Швейцарії і Нідерландів, умови*

¹ Михайло Драгоманов: автожиттєпис. С.126.

² *Bilenky S. The Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century: Context, Timing, Issues // Fashioning Modern Ukraine: Selected Writings of Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, and Mykhailo Drahomanov / Ed. S. Bilenky. Edmonton & Toronto, 2013. P. XXXVI.*

географічні і історичні, котрі дали можливість зберегтись і розвинутись середньовічній вільності»³.

Такі інтенції М. Драгоманова у багатьох аспектах перегукувалися з сюжетами про вплив географічного та природного середовища на історичний процес, які були притаманні студіям «перших» позитивістів, приміром як у славнозвісній праці «Історія цивілізації в Англії» британського історика й соціолога Генрі Бокля.

Відзначимо, що М. Драгоманов частенько згадував студію Г. Бокля у своїх дописах. Зокрема, у листуванні український інтелектуал неодноразово писав про переклад і поширення вищезгаданої книги різними мовами⁴. Галицький діяч Володимир Навроцький у листі від 20 червня 1876 р. до Остапа Терлецького навіть називав М. Драгоманова «гарячим приклонником Бокля»⁵. Недаремно ще у робочих записах до лекцій із нової історії, читаних у Київському університеті св. Володимира восени 1868 р. молодий учений покликається саме на студії Г. Бокля⁶.

Та драгоманівська рецепція цього історика не була ані апологетичною, ані незмінною. Зокрема, він закидав британському історичному схильності до передчасних узагальнень⁷. Так чи інакше, але «Історія цивілізації в Англії» розглядалася українським інтелектуалом як один із орієнтирів на полі тодішнього історієписання.

Втім, вихідні запити до висвітлення й представлення історії у М. Драгоманова, помітно відрізнялися від студій Г. Бокля. У певному розумінні зацікавлення М. Драгоманова на полі конституціоналізму та парламентаризму як історії Свободи у дечому нагадують устремління славетного британського історика Вільяма Стаббса⁸, особливо коли згадати драгоманівські рефлексії щодо ролі клерикального лібералізму у здобутті свобод у середньовічній і ранньомодерній Європі, насамперед в Англії.

Крім того, доречно згадати британського ліберального історика, професора Оксфордського університету Едуарда Фрімана. М. Драгоманов цікавився його студіями, зокрема відомою книгою про історію федерального правління — «History of Federal Government from the Foundation of the Achaian League to the

³ Драгоманов М. Старі хартії вольності. С. 46.

⁴ Архів Михайла Драгоманова. Варшава, 1937. Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). С. 201; Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877. С. 230.

⁵ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ. 1927. Кн. 1. С. 89.

⁶ Драгоманов М.П. Лекции по новой истории. Время Возрождения и реформация [автограф; вересень 1868 р.] // Ін-т рукопису НБУВ. Ф. 1. Спр. 44069. Арк. 4, 4зв.

⁷ Его же. Положение и задачи науки древней истории. С. 82.

⁸ Burrow J. A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. New York, 2008. P. 380–383.

Disruption of the United States» (London, 1863)⁹. До того ж Е. Фріман послуговувався компаративними практиками¹⁰, котрі цікавили й українського інтелектуала.

Певна річ, діапазон пізнавальних візрів, якими послуговувався М. Драгоманов був більш широким, але поміж них провідне місце посідали ідеї Свободи, самоуправства, парламентаризму, конституціоналізму й федералізму.

На думку М. Драгоманова, на обширах середньовічної Європи паростки Свободи чи «вільних порядків» виразно простежувалися у кількох країнах. Йдеться про Швейцарію, Англію, Голландію, італійські олігархічні республіки — Венецію та Геную. Крім того, він згадував і Польщу, в якій шляхетська демократія «ледве держалась через боротьбу релігійну і сепаратизм непольських народів: українців і білорусів»¹¹.

Варто відзначити, що М. Драгоманов відводив цим країнам виняткове значення в європейській історії, позаяк саме у них плекалися ідеали Свободи. Навіть більше, він стверджував, що *«тільки наукові спомини про грецько-італійські республіки, спомини, щасливо получені з примірами країн, в котрих задержались зостатки домонархічного порядку, як Швейцарія, Нідерланди та Англія з Шотландією, вирятували Європу від азіатського політичного ідеалу, та й то навіть у XVIII ст. більша частина Західної Європи перейшла через період “освіченого деспотизму”, котрого міцні зостатки живуть ще й досі навіть у такій висококультурній землі, як Германія»*¹². Тож на відміну від багатьох раціоналістів XVIII — початку XIX ст. він негативно сприймав концепцію «просвітницької монархії».

Водночас М. Драгоманов обстоював думку, що «звільнення народів» можливе лише за федеративним сценарієм. На його думку, це — добре ілюструють *«історичні приклади (Швейцарія, Голландія, Сполучені Штати), показали, що тільки там, де встановилася федерація, де сам процес звільнення проводився федеративним способом»*¹³.

Зрештою, М. Драгоманова цікавили умови, котрі уможливили таку щасливу історичну роль. Наприклад, він вирізняв особливе, точніше проміжне географічне становище Швейцарії, котре створювало політичні можливості маневрування у полі протистояння папства й володарів Священної Римської імперії. Це дозволяло здобувати свободи і привілеї, а найголовніше — відповідну суспільну свідомість¹⁴.

⁹ Архів Михайла Драгоманова. С. 274–275.

¹⁰ Фріман Э. Сравнительная политика (шесть лекций, читанных в Королевском институте в январе и феврале 1873 года) и единство истории (лекция, читанная в Кембриджском университете 29 мая 1873 года) / Пер. с англ. Н. Коркунова. СПб., 1880. VIII, 368 с.

¹¹ Драгоманов М. Старі хартії вольності. С. 3.

¹² Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. С. 6.

¹³ Его же. Историческая Польша и Великоорусская демократия. Женева, 1881. С. 426.

¹⁴ Його ж. Старі хартії вольності. С. 46.

Натомість інакше розгорнулася історія олігархічних торгівельних республік Північної Італії. М. Драгоманов відзначав, що там здобуло владу «багате міщанство італійських міст, які збагатилися морською торгівлею зі Сходом». Місцеві аристократичні верхівки навіть вибороли «незалежність і *завели республіканський устрій*»¹⁵. Але згодом самоврядні традиції занепали, позаяк не спиралися на широкий загал.

За візією М. Драгоманова, інакше розгорнувся процес здобуття вольностей у Швейцарії. Первісно змагання тривали довкола муніципального й кантонального самоврядування, котре спиралося спершу на імператорські привілеї, а згодом дійшло «до *свідомих республік в незалежній федерації*»¹⁶. Варто відзначити, що він розглядав процес змагання за вільності і самоуправство не ізольовано, а у загальному річищі творення станових представницьких органів у різних куточках Європи як вислід спільної людської природи та її органічного прагнення до Свободи.

М. Драгоманов гадав, що «класові і земські ради» — парламенти, кортеси, штати, ландтаги, сейми, собори у тому чи іншому вигляді побутували в різних народів. Зокрема він відзначав, що до них іноді долучалися представники трьох або навіть чотирьох класів¹⁷. Однак своєрідним історичним взірцем на конституційному полі український мислитель уважав Англію. За його висловом, «*перша Англія завела в себе порядки, схожі вже на новітні конституційні звичаї, що король мусів мати згоду народу на податки, війну і т.п.*»¹⁸.

Утім, М. Драгоманов повсякчас підкреслював поширеність таких змагань на обширах різних країн і народів, які потрапили у більш «нещасливі» історичні й культурні обставини. Навіть більше, автор наголошував, що зі «зростом польських шляхетських сеймів і сеймиків і московських земських соборів в руських степах виростають козацькі громади, котрі в своїх р а д а х (на Україні) або к р у г а х (розбив у виданні 1907 р. — *Авт.*) (в Московщині) *протягають традицію старих віч, причому на Україні ці архаїчні народні збори починають підпадати під вплив польських і класичних республіканських думок*. В кінці XVII і в початку XVIII ст. в Малоросійській Гетьманщині, котра стояла в підданстві царям московським, скликаються гетьманами з'їзди вищих достойників, свого роду нотаблі»¹⁹.

Окрім Швейцарії, М. Драгоманов уважав найбільш вдалим перебіг історичного процесу на ниві здобуття громадської й особистої Свободи тільки у Британії. За спогадом його старшої доньки Лідії, батько «*надзвичайно любив саму*

¹⁵ *Його ж.* Історія політичних думок в старині й середніх віках... С. 43.

¹⁶ *Його ж.* Старі хартії вольності. С. 33.

¹⁷ Там само. С. 31.

¹⁸ *Драгоманов М.* Історія політичних думок в старині й середніх віках... С. 43.

¹⁹ *Його ж.* Старі хартії вольності. С. 32.

історію Англії, а її поступову еволюцію він уважав більш доцільною, ніж перевороту у Франції...»²⁰.

М. Драгоманов гадав, що на відмінну від Швейцарії, в історії Англії вдало сполучилися ідеї клерикального лібералізму зі змаганнями за загальні політичні права кількох станів. На його думку, ця особливість англійського розвою була спричинена тим, що найпередовіші представники місцевого духовенства ввійшли у спілку зі «світськими верствами» супроти королівського деспотизму, аби здобути «політичні вольності»²¹.

Початковою віхою в англійських змаганнях за Свободу М. Драгоманов вважав 1215 р. — час підписання Великої хартії Вольностей (Magna Charta Libertatum) королем Джоном I Безземельним. Ба більше, він маркував цю подію як факт «першорядної, всесвітньої важности, в котрім може найголовнішу ролю одіграв архієпископ Ленгтон, представник характерної англійської форми клерикального лібералізму»²².

Ще однією такою віхою в історії європейської Свободи М. Драгоманов уважав 1291 р., коли три кантони Урі, Швіц й Унтервальден уклали між собою «вічну спілку». Він розглядав згаданий акт як початок «теперішньої Швейцарської спілкової держави»²³. Зауважимо, що у його переліку найважливіших дат в історії людства створення Швейцарської спілки розглядалося як одна з ключових подій середньовічної історії²⁴.

Проте М. Драгоманов звертав також увагу на тривалість змагань за політичну Свободу у Британії. Він обстоював думку, що вони увінчалися цілковитим успіхом лише після революції 1688 р. зі ствердженням англійського парламентаризму. Відтоді «Англія стала взірцем новішого легітимізму, конституційного, при котрому монарх мусить бути верховним символом законотвірної держави і навіть сторожем конституції перед партіями»²⁵.

Відзначимо, що 1649 р. (страата короля Карла I та початок правління О. Кромвеля) і 1688 р. («Славна революція») фігурують як знакові дати в історії британського конституціоналізму, які М. Драгоманов відзначив навіть у своїй магістерській дисертації²⁶. Проте його цікавили й інші країни, зокрема Голландія, в якій змагання за політичні вольності тривали під гаслом боротьби з іспанською короною, відомої як Вісімдесятирічна війна (1568–1648).

²⁰ Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова // Михайло Драгоманов у спогадах / Уклад. І.С. Гриценко, В.А. Короткий. Київ, 2012. С. 295.

²¹ Драгоманов М. Старі хартії вольності. С. 57–58.

²² Там само. С. 58.

²³ Драгоманов М. Шістсот років Швейцарської спілки (1291–1891). Львів, 1892. С. 9.

²⁴ Його ж. Рай і поступ. Київ, 1906. С. 92.

²⁵ Його ж. Старі хартії вольності. С. 28

²⁶ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. С. 236.

За свідченням І. Франка він мав намір влітку 1895 р. написати окрему працю про «фламандські хартії вільности»²⁷. Сам автор у листі 10/22 березня 1894 р. до І. Франка виклав план цілої серії дописів: «1) вступ, 2) Середневічні англ[ійські] харт[іі], 3) Середнев[ічні] нідерландські хартії, 4) Середнев[ічні] швейц[арські], угорські і др., 5) Англ[ійські] хартії XVII ст., 6) Америк[анські] XVII–XVIII ст. і відносини до них фран[цузької] declaration 1789»²⁸.

М. Драгоманов гадав, що голландські та англійські порядки й ідеї були перенесені до Нового світу і найяскравіше виявилися у політичному житті північноамериканських колоній. Саме там на основі традицій англійського державного права, але в опозиції як до британської корони, так і парламенту постала «*третья новоевропейська федеральна республіка* Сполучені держави Північної Америки»²⁹.

Навіть більше, М. Драгоманов відзначав, що ця республіка мала систематичні конституції, як «осібних держав» (штатів), так і всієї федерації. Причому він підкреслював, що права особи окреслювалися на полі американського конституціоналізму «ясніше і повніше, на основі прав англійських, але відповідно формулам нової п о л і т и ч н о ї н а у к и (розбив у виданні 1907 р. — *Авт.*)»³⁰.

Врешті М. Драгоманов наголошував, що політична історія Швейцарії, Нідерландів, Англії з Шотландією та Сполучених Штатів Америки – «країн, які і досі лишаються *зразками політично вільних держав на земній кулі*» вирізнялася двома особливостями: 1) спрямованістю революцій супроти бюрократії, непов'язаної з місцевим населенням; 2) збереженням обцинного, земського й корпоративного самоуправління³¹.

Зауважимо, що М. Драгоманов екстраполював свою візію європейської історії на тодішню сучасність, себто в історичному розрізі розглядав тодішню Європу і весь світ другої половини XIX ст. Своєрідним результатом його історичних спостережень, рефлексій та узагальнень став уявний перелік, точніше рейтинг Свободи, за яким він розташовував тогочасні країни у низці своїх праць.

²⁷ Його ж. Старі хартії вольності. С. 94.

²⁸ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. Львів, 2006. С. 483.

²⁹ Драгоманов М. Старі хартії вольності. С. 33.

³⁰ Там само.

³¹ Драгоманов М. Вольный Союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. С. 330–331.

Таб. 3. Країни XIX ст. за рівнем політичної Свободи в уявному рейтингу М. Драгоманова³²

Країна	Пояснення статусу
Швейцарія	Федеративна країна, «спілкова всенародна держава», кантональна демократія, найширший децентралізм, політична, мовна, церковна та культурна свобода для всіх націй і громад, загальне виборче право, найкраща підконтрольна бюрократія, виборність духовенства у католицьких кантонах
Англія з Шотландією	Розвинута історична система станових, корпоративних і міських привілеїв, давня традиція парламентаризму й британського права, статус і повага до парламентської опозиції, тривала поступова еволюція, котра суттєво змінила монархію; дійова й підконтрольна бюрократія, поширена приватна філантропія
США ³³	Поступовий конституційний розвиток (від конституцій Північної Кароліни 1669 р. та Віргинії 1776 р.), зорієнтований на поширення прав людини та громадянина, широкий американський конституціоналізм, важлива роль американського сенату як представника інтересів штатів
Голландія	Колишня федеративна республіка
Бельгія	Муніципальна країна, близька до досягнення мовного рівноправ'я, зокрема фламандської мови стосовно французької
Скандинавські країни включно з Данією	Країни, в яких історично не склалася централізована система держави та бюрократії

³² Укладено за виданнями: *Его же*. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы. 1875. № 8. С. 703–704; *Его же*. Историческая Польша и Велико-русская демократия. С. 369–370; *Його ж*. В справі церковній у Галичині // Народ (Львів) 1893. № 1. С. 3; *Др. М.* [Драгоманов М.]. Слівце з поводу «Profession de-foi молодих українців» // Народ (Львів). 1893. № 23/24. С. 293–294; *Его же*. Вольный Союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. С. 330–333; *Его же*. Велико-русская интернационал и польско-украинский вопрос. Казань, 1906. С. 64; *Його ж*. Рай і поступ. С. 89–95; *Его же*. Восточная политика Германии и обрусение // *Его же*. Политические сочинения / Под ред. И.М. Гревса, Б.А. Кистяковского. Москва, 1908. Т. 1: Центр и окраины. С. 56; *Його ж*. Чудацькі думки про українську національну справу. С. 467.

³³ М. Драгоманов розглядав Сполученні Штати значною мірою як вислід розвою ново-європейської цивілізації, перенесеної за океан, але відзначав й зворотні американські впливи, наприклад на республіканську Францію. Див.: *Драгоманов М.* Вольный Союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. С. 330–331.

У переліку М. Драгоманова незаперечну першість посідала Швейцарія. На його думку, це — «*єдина справді федеративна держава в Європі*»³⁴. Водночас він зауважував, що ця країна «*після 1848 р. почасти вменишила державного федералізму, державної автономії кантонів, упорядкувавши законодавчу і адміністративну силу спільного уряду і поставивши кантональні уряди під певний догляд спільного, хоч залишила все-таки великий простір для урядів кантональних, а в кантонах — для громад*»³⁵. Наступне місце український інтелектуал відводив Англії, хоч часто уточнював — Англія з Шотландією, далі розміщувалися — США, Голландія, а також Бельгія та Скандинавські країни.

Вповні очевидно, що М. Драгоманов намагався представити історію України у світлі провідних тенденцій розвою Свободи, котрі розгорнулися у передових європейських країнах. Він поділяв історію України на п'ять великих епох: 1) княжо-городська; 2) феодално-литовська; 3) пансько-польська; 4) козацька; 5) царсько-російська. Крім того, до останньої доби автор додавав ще конституційно-австрійський період³⁶.

Утім, ставлення М. Драгоманова до австрійського конституціоналізму було доволі складним. Зокрема, він неодноразово висловлювався у листах до галицьких діячів, що задекларовані австрійською конституцією 1867 р. свободи й пільги, котрими послуговуються в імперії Габсбургів, насправді майже недосяжні тамошнім русинам (українцям)³⁷.

Загалом М. Драгоманов сприймав історію України у річищі європейських масштабів і провідних тенденцій. Заразом він пропонував вживати до української минувшини універсальні, точніше космополітичні, вселюдські, всесвітні мірила вартості, а також порівняльні практики щодо всіх епох.

За візією М. Драгоманова, варто в «*усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи*»³⁸.

Проте зазвичай М. Драгоманов не подавав докладних пояснень стосовно змісту окремих епох, перебігу основних подій, явищ і процесів. Він згадував про них принагідно й фрагментарно у вигляді історичних екскурсів, порівняльних прикладів, полемічних пасажів, коментарів, тлумачень розкиданих у багатьох текстах. Окреме місце у його творчій спадщині посідають праці просвітницького спрямування, розраховані на широкий читацький загал.

³⁴ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. С. 545.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. С. 489–492.

³⁷ Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий вістник. 1923. Т. 79, кн. 3. С. 259.

³⁸ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. С. 490.

Таб. 4. Періодизація історії України М. Драгоманова³⁹

Доба	Орієнтовна хронологічна локалізація	Зміст
Княжо-городська	IX–XIII ст.	Хрещення Русі, вікові та самоврядні традиції
Феодално-литовська	XIII–XVI ст.	Велике князівство Литовське як зародок можливої східноєвропейської федерації народів
Пансько-польська	XVI–XVIII ст.	Замінник європейської Реформації у вигляді руху православних братств кінця XVI — початку XVII ст.
Козацька	XVII–XVIII ст.	Козацтво як вояцький стан подібно до інших європейських воячників, який змагається та здобуває вольності, а також має початки суспільного й державного життя на основі станового представництва
Царсько-російська («з виділом цісарсько й конституційно-австрійським»)	від 1654 р. до тодішньої сучасності	Метафоричні формули «пропачий час» і «плебейська нація» як вислід обірваної еволюції історії України в імперську добу за новоевропейським взірцем

У добу пізнього середньовіччя М. Драгоманов уважав найважливішим чинником не тільки історії України, а й усїєї східної Європи — Велике князівство Литовське. Він розглядав його як початок східноєвропейської федерації народів із еволюцією у напрямку широкого станового представництва. Автор навіть схарактеризував Велике князівство Литовське як «зразок культурної білорусько-української держави з доволі природними кордонами»⁴⁰.

Зрештою, М. Драгоманов гадав, що якби ця держава проіснувала ще два-три століття, то історична доля всього сходу Європи була б кращою і більш щасливою, ніж за політичного домінування Москви.

Ключовим періодом усїєї новоевропейської історії, з якої розпочався новий етап еволюції модерних суспільств, у конструкції М. Драгоманова була Реформація. Її зміст він убачав у звільненні європейської людини з полону церковного рабства, а також у соціальній, культурній і політичній емансипації широких верств і станів.

³⁹ Укладено за виданнями: *Его же. Историческая Польша и Великоорусская демократия. С. 20–22; Його ж. Чудацькі думки про українську національну справу. С. 489–492.*

⁴⁰ *Его же. Историческая Польша и Великоорусская демократия. С. 21.*

Водночас М. Драгоманов відзначав, що «поступ новоевропейських суспільств» був пов'язаний із емансипацією національних мов⁴¹. Зокрема, він наголошував на перекладах св. Письма низкою національних мов, які потверджували його тезу.

За візією М. Драгоманова, саме Реформація торувала шлях до відродження наук і становлення політичної культури й віротерпимості в Європі. На цьому місці перед ним поставала масштабна й каверзна проблема — як представити Реформацію в історії України? Адже впливи Реформації майже не сягнули українських теренів... Що роботи?

М. Драгоманов шукав українські відповідники західної реформації⁴². Він розглядав як своєрідний місцевий замітник європейської Реформації рух православних братств кінця XVI — кінця XVII ст. У листі до І. Франка від 6 лютого 1886 р. М. Драгоманов зауважив, що такі братства були «початком свого роду реформації»⁴³. Відзначимо, що подібних поглядів тримався і найвідоміший український історик Михайло Грушевський. Останній навіть маркував рух православних братств як перше українське Відродження⁴⁴.

Козацьку добу М. Драгоманов розглядав як час, коли Україна була більше пов'язана з західною Європою. Він гадав, що у цей час вона рухалася у загальноєвропейському річищі, хоч із істотними затримками. Причому полковий устрій Гетьманщини М. Драгоманов уважав демократичним і порівнюваним із устроєм конституційних держав ранньомодерного часу.

У відповідному дусі М. Драгоманов репрезентував історію козацтва. Наприклад він називав Запорозьку Січ — «федеративною громадою козаків на Дніпрі»⁴⁵. Водночас він розглядав Січ як «центр демократичних змагань» української людності, зокрема гадав, що Бендерський договір П. Орлика 1710 р. із Військом Запорозьким став вінцем тодішніх «політичних змагань»⁴⁶. Навіть більше, український мислитель відзначав, що всюди в Європі вольності здобували передусім вояки. На цій підставі він порівнював європейських воїників із козаками. Зокрема, автор підкреслював виборність гетьмана — очільника козацького війська.

⁴¹ *Его же*. Что такое украинофильство? // *Його ж*. Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. Київ, 1991. С. 441–442.

⁴² *Лисяк-Рудницький І.* Із Драгоманівських студій // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ, 1994. Т. 1. С. 289.

⁴³ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. С. 171.

⁴⁴ *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Київ, 1995. Т. 5, кн. 2: Перше відродження (1580–1610 рр.). 352 с.

⁴⁵ *Драгоманов М.* Українська література, проскрибована російським урядом / Пер. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ. слово М. Колесси. Львів, 2001. С. 59.

⁴⁶ *Його ж*. Козаки / Пер. з нім. М. Павлика. Львів, 1906. С. 27–29.

Переяславський договір 1654 р. М. Драгоманов трактував як унію козацької республіки з монархічною і боярською Росією. Він розглядав цей договір як апріорі аномальний, який був продиктований дуже важкою війною козацтва з Річчю Посполитою⁴⁷.

М. Драгоманов навіть порівнював Переяславський договір 1654 р. із Великою хартією Вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 р. Зокрема, він відзначав, що вольності англійських панів, витребувані у короля були не багато більші, ніж вольності козаків 1654 р., і служили ще меншому числу людей⁴⁸.

Зрештою, М. Драгоманов гадав, що договір 1654 р. став ключовим моментом, який призвів до розриву України із рухом за західноєвропейським взірцем. Цей розрив намітився наприкінці XVII ст., але остаточно стався протягом XVIII ст. Відтак царську / імперську добу в історії України від 1654 р. до 1876 р. (і пізніше!) він метафорично назвав *Пропалим часом*⁴⁹.

Таку назву мала одна з його найвідоміших студій, видана по смерті М. Драгоманова лише 1909 р. На його думку, царська / російська / імперська доба була втраченим часом на полі політичного та культурного поступу в історії України. Проте за його візією соціальні процеси як у Російській імперії загалом, так і на теренах підросійської України відбувалися і, врешті-решт, призвели до реформи 1861 р., себто емансипації селянства.

У річищі рефлексій М. Драгоманова про деструктивні впливи імперської / російської доби постала його метафора про українство — «плебейська нація» («плебейський стан нашої національності»)⁵⁰. Цей вислів М. Драгоманова відображав аномальні відхилення еволюційного плину української минувшини у світлі провідних тенденцій загальноєвропейського процесу.

Втім, метафора «плебейська нація» постала на підмурку більш широких, точніше європейських рефлексій М. Драгоманова. Йдеться про низку федеративних об'єднань соціалістів й анархістів 1870-х рр., які відображали розмаїття етно- і соціокультурних умов, передусім різницю у політичному, культурному, мовному становищі державних і недержавних націй. Український мислитель маркував їх у вигляді парної опозиції аристократичних / плебейських націй як висліду відмінних умов історичної еволюції.

М. Драгоманов підкреслював, що простір Східної Європи це — не тільки територія Російської імперії, а багатьох інших недержавних, себто «плебейських націй». Проте він наголошував на єдності поступового розвитку, котру мали

⁴⁷ *Його ж.* Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм / Пер. Ф. Савченко // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. Wien, 1922. С. 175.

⁴⁸ *Його ж.* Переписка. С. 112.

⁴⁹ *Його ж.* Пропалий час. Українці під Московським царством (1654–1876) / З передмовою М. Павлика. Львів, 1909. 38 с.

⁵⁰ *Його ж.* Чудацькі думки про українську національну справу. С. 543.

враховували у своїх практиках європейські соціалісти, передусім мовні, культурні та політичні потреби й інтереси недержавних або «плебейських націй»⁵¹.

Власне, означення «плебейська нація» є прикладом того як рефлексії щодо західноєвропейських проблем екстраполювалися М. Драгомановим до простору Східної Європи, зокрема прикладалися до її минувшини. Ці драгоманівські погляди потрактовують як концепцію «розірваної еволюції»⁵² чи «обірваної Реформації»⁵³ в історії України.

На цьому місці відзначимо, що український інтелектуал мав великі симпатії щодо протестантизму, котрі по-різному тлумачать. Адже його поховали за протестантським обрядом, хоч він помер у православної Болгарії 1895 р.

Утім, це не був жест вірянину — М. Драгоманов доволі скептично ставився до віри. Натомість це був вибір інтелектуала, котрий у символічний спосіб хотів показати й підкреслити заслуги протестантизму на полі суспільного поступу.

Вочевидь, візія М. Драгоманова щодо імперської чи російської доби в історії України значною мірою була пов'язана зі ставленням до тодішньої сучасності. Він тримався думки, що реформи 1860-х рр. наближають до кінця царський або імперський період української історії, котрий розпочався від 1654 р.

На думку М. Драгоманова, трансформації громадсько-політичного життя протягом 1856–1862 рр. генерували підстави для обнадійливих, але доволі запізнілих і повільних соціальних, господарських, культурних метаморфоз⁵⁴. Вододілом стало Польське повстання 1863–1864 рр., яке породило хвилю урядової реакції, загальмувало реформістські перетворення та дальшу станову, господарську й культурну емансипацію.

Впродовж першої половини 1870-х рр. М. Драгоманов щиро сподівався, що природний плін поверне Російську імперію до провідних тенденцій історичної еволюції на кшталт перетворень у Західній і Центральній Європі. Та його надії були поховані 1876 р. Відтак він опинився на еміграції спершу у Швейцарії (1876–1889), а згодом у Болгарії (1889–1895)

На початку 1890-х рр. за кілька років до життєвого фіналу М. Драгоманов гадав, що російсько-українські суперечності сягнули майже критичної межі саме через відсутність політичної Свободи у Російській імперії. Заборони українського слова 1863 і 1876 рр. у публічному вжитку, революційний тероризм, вбивство 1881 р. імператора Олександра II, поширення культу професійних

⁵¹ *Его же*. Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Восточной Европы (Первоначально напечатано в издании «Вільна Спілка — Вольный Союз». Безстроковий додаток до «Громади», № 1, 1881 г.) // *Его же*. Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисловие ко второму тому Б.К. [Б. Кистяковского]. Paris, 1906. Т. 2. С. 330–341.

⁵² *Гермайзе О.* М.П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. 1926. № 2/3. С. 142.

⁵³ *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова С. 191.

⁵⁴ *Драгоманов М.* Восточная политика Германии и обрусение. С. 192.

революціонерів, урядові репресії він розглядав як аномальні відхилення суспільного поступу на обширах імперії Романових.

Конституційний проект М. Драгоманова, оприлюднений 1884 р., був спробою знайти прийнятну відповідь на той глухий кут, в якому опинилася Російська імперія на полі політичної емансипації, а отже й історичної еволюції. Проте навіть за таких обставин він домагався політичної, культурної, мовної Свободи не тільки для українців, а й усіх народів імперії Романових.

Зрештою, М. Драгоманов не залишив систематизованої та цілісної праці з історії України. Проте його ідеї і пропозиції справили помітний вплив на українське історієписання, а особливо на суспільно-політичну думку протягом усього ХХ ст. Недаремно відголоски його ідей споглядаємо у текстах та ідеях низки відомих істориків й учених-гуманітаріїв.

III. ВІДЛУННЯ ІДЕЙ М. ДРАГОМАНОВА В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІЄПИСАННІ ХХ ст.

Ідеї М. Драгоманова були найбільш затребувані протягом першої третини ХХ ст. З одного боку, українське історієписання прагнуло посісти власне місце, передусім представити «біографію» свого народу / нації спершу у межах імперського культурного простору, згодом — на повоєнних і пореволюційних теренах 1920-х рр.

Із іншого боку, цей часовий відтинок відображав колізії переходу від моделі класичного історієписання, насамперед його позитивістської версії, до первісних устремлінь неklasичної науки. Власне, соціологізація історії була одним із тих трендів, який репрезентував неklasичні паростки історієписання у царині соціальної й економічної історії, історії права, літератури та культури.

Отож тодішні зацікавлення концептуальними пропозиціями та спадщиною М. Драгоманова мали очевидний присмак соціологізації історії. Наприклад, саме у цьому світлі розглядалися драгоманівські рефлексії щодо періодизації української минувшини. Коли взяти до уваги те, що М. Драгоманов у багатьох аспектах наслідував ідеї О. Конта, котрого вважають одним із батьків-засновників соціології, то такий сплеск зацікавлень драгоманівською спадщиною не був випадковим.

До речі, сучасні дослідники відзначають, що саме М. Драгоманов уперше використав термін «соціологія» в українській соціогуманітаристиці, хоч і принагідно¹.

У річищі парадигматичних взірців 1920-х рр. відзначені рефлексії, спостереження й тлумачення драгоманівських ідей видаються вповні природними. Передусім, в епіцентр уваги потрапила його періодизація національної минувшини. На думку О. Гермайзе, періодизація М. Драгоманова була «власне побудована на ознаках зовнішньополітичної еволюції і еволюції внутрішньої соціальної та почасти лиш економічної. Соціологічний принцип в ній не додержаний виразно, але видно, що як-раз автор цієї періодизації хотів по змозі мислити періоди української історії соціологічно. В нашій історіографії ні до Драгоманова ні після нього, виключаючи тільки останні часи, ніхто з істориків не займався

¹ Лекція «Соціологія Михайла Драгоманова, стійкість України у війні та повоєнна відбудова». YouTube-канал Центру Шептицького. (30 вересня 2024 р.). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7ts5jlq0TYc> (дата звернення 15.10.2025).

спеціально установаженням соціологічної номенклатури для періодів нашої історії»².

Схема періодизації М. Драгоманова була доволі швидко затребувана у перші десятиліття ХХ ст. Приміром, її з невеликими змінами запозичив молодий, але талановитий й амбітний український і білоруський історик права Лев Окіншевич (Окиншевич). Його періодизація наслідувала драгоманівську і також складалася з п'яти епох: 1) князівсько-земської; 2) литовської; 3) польської; 4) гетьманської; 5) імператорської. Л. Окіншевич не тільки посилався, а однозначно перейняв концептуальну пропозицію М. Драгоманова³. Якщо взяти до уваги, той факт, що Л. Окіншевич був відомим адептом соціологізації історії права, то його зацікавлення видаються вповні очевидними.

Втім, погром української науки протягом 1930-х рр. поховав окреслені інтенції й соціологічні проєкції учених на ниві драгоманівської спадщини на тривалий час. Ще один сплеск зацікавлень до ідей М. Драгоманова у царині періодизації споглядаємо у середовищі післявоєнної української наукової еміграції, відомих також як доба Ді-Пі, таборовий період або час переміщених осіб (1945–1952 рр.).

Відзначимо, що 1952 р. був виданий англomовний випуск «Анналів» Української вільної академії наук (УВАН) у США, присвячений М. Драгоманову. Цей випуск із семи статей (Ф. Мозлі, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, П. Одарченка, М. Стахіва, С. Драгоманова та І. Лисяка-Рудницького), короткої бібліографії і перекладів низки вибраних текстів М. Драгоманов і до сьогодні лишається найбільшою англomовною збіркою про цього мислителя⁴. І. Лисяк-Рудницький у щоденниковому записі 28 червня 1951 р. коментуючи підготовку вказаного проєкту з гіркотою зауважив: «Пощо ми маємо реферувати про Драгоманова, коли Драгоманов може говорити сам за себе своїми писаннями?»⁵.

У вказану добу історики-емігранти якоюсь мірою прагнули звести поразки з незавершеними й обірваними проєктами українського історієписання 1920-х рр., зокрема на ниві соціологізації історії. З-поміж них був вищезгаданий Л. Окіншевич і його опонент Борис Крупницький. Останній мав репутацію історика з філософськими й культурницькими рефлексіями та якоюсь мірою був попередником І. Лисяка-Рудницького, позаяк теж одночасно захоплювався як

² Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії. С. 135.

³ Окиншевич Л. Наука історії українського права: Право державне // Україна. 1927. № 1/2. С. 106.

⁴ The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1952. Vol. 1, no 2 (3): Mykhailo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. 225 p.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Щоденники / Гол. ред. Я. Грицак, Ф. Сисин. Київ, 2019. С. 538.

спадщиною М. Драгоманова, так і В. Липинського. Б. Крупницький навіть порівнював цих двох інтелектуалів⁶.

Приміром, Б. Крупницький акцентував увагу на рефлексіях М. Драгоманова⁷ щодо побутування федеративного ідеалу у російській думці. Зокрема, він вказував на драгоманівське спостереження про те, що федералістська ідея мала найменшу кількість прихильників у російській літературі і найважче пробивала собі шлях у свідомості російського народу⁸. Варто наголосити, що Б. Крупницький розглядав М. Драгоманова як «типового представника *ідеї лінійного прогресу*»⁹.

Історичні сюжети й ідеї М. Драгоманова постали у полеміці другої половини 1940-х рр. стосовно нової періодизації історії України. Пропозиції нової періодизації висунуло кілька істориків, зокрема Л. Окіншевич і Б. Крупницький. На відміну від пізнавальної ситуації 1920-х рр., коли переважно йшлося про те, аби ввести соціологічні маркери до лінійної стадіальної концептуалізації, провідні контексти дискусій після 1945 р. були іншими.

Передусім, у проєкціях нової періодизації історії України вималювалася проблема представлення еволюційних розривів історії на перехрестях різних епох, особливо після княжої та козацько-гетьманської доби й періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Вочевидь, цю проблему неможливо було опрацювати на звичних еволюційно-стадіальних засадах.

Вразливі місця еволюційно-стадіальної концептуалізації намагався подолати ще М. Грушевський. Недаремно він увів два транзитні періоди до своєї еволюційної концептуалізації історії України-Руси — «два занепади» (середина XIV ст. та другої половини XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI — початок XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя¹⁰.

Втім, учасники тогочасних дискусій орієнтувалися переважно вже не на традиційний (класичний), а некласичний дослідницький інструментарій історієписання. Скажімо, Л. Окіншевич запропонував дворівневу періодизацію історії України у світлі історії права на засадах понятійної зв'язки: великий період із соціологічним маркуванням і його просторово-хронологічні сегменти — локальні епохи. Б. Крупницький розглядав таку періодизацію як сполучення

⁶ *Крупницький Б.* Перша частина. Українські історіографічні проблеми. 4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С. 104-112.

⁷ *Крупницький Б.* Federalism and the Russian Empire // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* New York, 1952. Vol. 2, no 2. P. 243.

⁸ *Драгоманов М.* Историческая Польша и Великоорусская демократия. С. 156.

⁹ *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України. С. 139.

¹⁰ *Глохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. Київ, 2011. С. 186.

суспільних і державницьких категорій¹¹. Де-факто пропозиція Л. Окіншевича означала спробу перейти від *лінійної стадіальності до багатолінійної періодизації*, коли еволюційний розвій подавався з кількох доповнюючих перспектив, але від спільних цивілізаційних або соціокультурних основ.

Натомість Б. Крупницький розглядав історичний процес як результат сполучення скоків, поштовхів, імпульсів. Його періодизація базувалася на *ідеї ритму — чергування державних і колоніальних періодів в історії України* як протиборчих тенденцій, які генерували потужні скоки зі своїм тяжінням на авансцені історії. У широкому сенсі пропозиція Б. Крупницького була першою *хвильовою періодизацією національної історії*, котра базувалася на концептуалізації *уривчастих ритмів, себто теорії хвиль*.

Таб. 5. Періодизації історії України за версіями М. Драгоманова, Л. Окіншевича та Б. Крупницького¹²

Періодизація М. Драгоманова (друга половина 1870-х – початок 1890-х рр.)	Періодизація Л. Окіншевича (1927 р.)	Періодизація Л. Окіншевича (1947 р.)	Періодизація Б. Крупницького (1948 р.)
			I. Передісторія України
Княжо-городська доба IX–XIII ст.	Князівсько-земська доба	I. Період початкової до-феодалної державної організації (до X ст.)	II. Князівсько-земські часи: а) Київська держава; б) Галицько-Волинська держава
Феодално-литовська доба XIII–XVI ст.	Литовська доба	II. Період феодалної організації: 1) доба раннього феодалізму (X–XIII ст.); 2) доба розвиненого феодалізму (XIV – поч. XVI ст.)	III. Українські землі в складі литовсько-руської держави

¹¹ Крупницький Б. 2. Проблеми періодизації історії України: III. Наш вклад у проблему періодизації української історії // Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. Мюнхен, 1955. С. 23.

¹² Укладено за виданнями: Драгоманов М. Историческая Польша и Великоорусская демократия. С. 20–22; Його ж. Чудацькі думки про українську національну справу. С. 489–492; Окіншевич Л. Наука історії українського права: Право державне // Україна. 1927. № 1/2. С. 106; Окіншевич Л. Лекції з історії українського права: Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. С. 10–12; Крупницький Б. Основні проблеми історії України. С. 26.

Пансько-польська доба XVI–XVIII ст.	Польська доба	III. Період станової держави (починається з Люблінської унії, 1569 р.): 1) Україна під Польщею (1569–1648); 2) Гетьманська Україна (1648–1781); 3) Україна під Росією і Австрією (до сер. XIX ст.)	IV. Україна — колонія шляхетської Польщі і козачий рух
Козацька доба XVII–XVIII ст	Гетьманська доба		V. Гетьманська держава XVII–XVIII ст. і етапи її розвитку як станової держави
Царсько-російська доба 1654–1876 рр.	Імператорська доба		VI. Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух XIX ст.
		IV. Період модерної держави: 1) доба перебування України як провінції в реформованих Російській та Австро-Угорській імперіях; 2) доба визвольних змагань і поновлення на певний час української державності	VII. Спроби розбудови української державності в ХХ ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення

Обидві пропозиції щодо періодизації історії України відображали як порахунки зі старими змаганнями на ниві соціологізації історії, обірвані погромом ВУАН на початку 1930-х рр., так і новітні на той час пізнавальні впливи. Передусім, ідеться про циклічні, почасти хвильові концептуалізації історії, як-от: теорію цивілізацій Арнольда Тойнбі, морфологію всесвітньої історії Освальда Шпенглера, культурні надсистеми Пітирима Сорокіна, ідеї представлення множинності цивілізацій Фелікса-Кароля Конечни і ритмів світової минуштини Фрідріха Корнеліуса тощо.

Зауважимо, що, попри очевидність новітніх впливів і Л. Окіншевич, і Б. Крупницький послуговувалися старою пропозицією М. Драгоманова у царині періодизації української історії. Це помітно як у формулюваннях назв окремих періодів, так і низці рефлексій і коментарів у їхніх текстах, які тяжіли до спадщини М. Драгоманова як історика. Наприклад, князівсько-земські часи, котрі віднаходимо у періодизаціях Л. Окіншевича й Б. Крупницького, перегукувалися з відомими драгоманівськими розумуваннями.

Втім, тодішній поворот до драгоманівських ідей мав обмежений ефект у післявоєнну добу внаслідок низки причин, обставин і передумов. Б. Крупницький навіть пропонував 1948 р. скликати спеціальний конгрес УВАН задля великої

дискусії стосовно періодизації історії України, але реалізувати цей задум не вдалося. Західнонімецька грошова реформа 1948 р., початок масового трансатлантичного переїзду українських біженців із післявоєнних таборів переміщених осіб, згодом зміна поколінь науковців у діаспорі відсунули такі пропозиції на маргінеси академічного життя.

Протягом 1950-х рр. молоді історики І. Лисяк-Рудницький і Є. Пизюр під впливом студіювання політичної філософії й інтелектуальної історії в Колумбійському університеті в Нью-Йорку неодноразово зверталися у своїх працях до ідей М. Драгоманова та одного з найцікавіших інтерпретаторів його творчості — Богдана Кістяківського. Проте фокус їх наукових зацікавлень головно зосереджувався на ролі М. Драгоманова як політичного мислителя¹³. Натомість ідеї останнього на полі історієписання згадувалися епізодично.

Звісно, до пропозицій М. Драгоманова щодо застосування європейських взірців і вимірів щодо історії України апелювали і пізніше¹⁴. Втім, такі розумування здебільшого сприймалися у річищі старої історіографічної традиції, хоч іноді спричиняли досить бурхливі ретроспекції й полемічні змагання. Наприклад, низку зауваг, коментарів і полемічних ноток спричинила відома драгоманівська метафора «плебейська нація». Її згадували ще у міжвоєнну добу у світі національних проєктів недержавних націй¹⁵.

Інакше трактував цей вислів І. Лисяк-Рудницький. Він розглядав драгоманівське означення як соціологічний термін, який маркував націю зведену до соціокультурного становища селянської маси, котра переважно не мала власної аристократії. І. Лисяк-Рудницький навіть обстоював думку, що «за кількома винятками, як-от поляки чи мадяри, майже всі народи Східної Європи були в часи Драгоманова такими плебейськими націями. В країнах, де лінія класового поділу збігалася з лінією поділу національного, де правлячий клас був різко відділений від простого люду глибокою прірвою іншої мови, культури та ідеології, рухи за соціальне та національне визволення зливаються в одне ціле»¹⁶.

Зрештою, драгоманівська метафора «плебейська нація» циркулювала як своєрідний ретроспективний конструкт у полеміці діаспорних учених довкола проблеми представлення й концептуалізації національних проєктів ХІХ — початку ХХ ст. Відтак про це означення згадували тоді, коли йшлося про маркування націй як повних / неповних (комплектних / некомплектних), «істо-

¹³ Див., наприклад: Пизюр Є. Конституційна програма і теорія М. Драгоманова // Листи до приятелів. 1966. № 8/10. С. 1–11.

¹⁴ Rethinking Ukrainian History / Eds. I.-L. Rudnytsky and J.-P. Himka. Edmonton, 1981. P. 255, 256.

¹⁵ Феденко П. Михайло Драгоманов і П'єр Жозеф Прудон // Драгоманівський збірник. Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича. Прага, 1930. Т. 1. С. 277.

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. С. 311.

ричних» / «неісторичних» і т.п., наприклад у світлі представлення історії літератури, культури, політичної думки тощо¹⁷.

Повернення постаті та спадщини М. Драгоманова до пострадянської соціогуманітаристики породило нову хвилю рефлексій, інтерпретацій, схем і концептуалізацій. Певна річ, ця величезна хвиля драгоманівських студій 1990–2000-х рр. потребує новітнього переосмислення, але у межах і масштабах іншої праці.

¹⁷ *Його ж.* Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ, 1994. Т. 1. С. 27–39; *Грабович Г.* До історії української літератури // *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ, 1997. С. 432–542; *Його ж.* Ще про «неісторичні» нації і «неповні» літератури // Там само. С. 543–570.

ПІСЛЯМОВА

У світлі нашого часу як пропозиції й рефлексії М. Драгоманова щодо українського проєкту, так і його уявлення про історію України та її європейські концептуальні рамки спонукають до нових студій. На сьогодні, попри величезну кількість опублікованих праць, в яких висвітлюється драгоманівська проблематика, бракує багатьох важливих складових конче потрібних, аби наблизитися до всебічного й адекватного осягнення М. Драгоманова як знакового українського та європейського інтелектуала XIX ст.

По-перше, донині Женевська / Швейцарська доба (1876–1889) М. Драгоманова висвітлена фрагментарно й епізодично. Передусім, наші уявлення про його швейцарське та ширше європейське середовище життя, політичні, публічні, громадські, культурні, приватні, повсякденні та інші практики, формальні й неформальні взаємини, коло спілкування, мережі комунікації, сперті на дуже обмежене коло джерел, фактів і свідчень. До того ж вони потребують ретельної верифікації, упорядкування та систематизації. Наприклад, маємо зрозуміти й осягнути не тільки стиль мислення, а й стиль життя М. Драгоманова. Зауважимо, що саме останній може висвітлити, окреслити, уточнити та пояснити багато цікавих, важливих і несподіваних контекстів і нюансів його інтелектуальної біографії.

По-друге, генеалогія ідей М. Драгоманова потребує пильного, послідовного й диференційованого студіювання, позаяк діапазон його інтелектуальних, культурних, політичних, літературних, соціальних, етичних й інших зацікавлень, устремлень, пошуків, думок і переживань був вражаюче багатоманітним. У широкому сенсі український мислитель адсорбував майже всі приступні тодішні ідеї, віяння та тенденції, котрі бентежать своїм розмаїттям і розмахом.

Скажімо, винятково цікавим є репертуар читання М. Драгоманова, його читацькі практики, менторські настанови на полі читання й самоосвіти, численні пропозиції перекладів у сфері народної освіти, зокрема його орієнтація на науково-популярні й просвітницькі взірці подібних європейських програм для найширшого читацького загалу.

По-третє, надзвичайно важливою лишається проблема висвітлення й репрезентації М. Драгоманова у колі європейських інтелектуалів, мислителів і діячів XIX — початку XX ст. Коли взяти до уваги його космополітичні, етичні й гуманістичні настанови, а також компаративні практики та зацікавлення, то,

очевидно, що йдеться про інтелектуала не тільки українського, а європейського масштабу.

Приміром, гостро постає питання зіставлення М. Драгоманова з інтелектуалами й діячами як Східної та Південної, так і Центральної й Західної Європи. На часі актуальним є порівняння М. Драгоманова з відомими мислителями його покоління, а також попередньої і наступної генерацій, передусім у розрізі провідних ідей і мотивів творчості, культурних й інтелектуальних трансферів, взірців, орієнтирів, аналогій, запозичень, мутацій, переінакшень, аналіз драгоманівського світосприйняття та світовідчування.

По-четверте, постає питання про належність М. Драгоманова до певного типу інтелектуала, точніше можливого сполучення у його візерунку творчості, стилі мислення й стилі життя різних поведінкових і стильових патернів у відмінні періоди біографії, як-от: університетського професора, приватного вченого, громадського діяча-педагога, гуманіста-просвітника, комунікатора-ментора, політичного й соціального мислителя-новатора, емігранта, українофіла-космополіта, вченого-енциклопедиста, коментатора-компаративіста та багатьох інших уявних і реальних ролей. Із цієї перспективи дуже важливою та цікавою є вищезгадана теза І. Лисяка-Рудницького, котрий влучно назвав М. Драгоманова системним мислителем!

Та варто підкреслити, що скласти численні пазли інтелектуальної біографії М. Драгоманова й досягнути його місце на перехрестях європейського світу ХІХ ст. є зовсім нетривіальним а, навпаки, вкрай складним і копітким дослідницьким завданням. У метафоричному розумінні нині драгоманівські студії досі перебувають у зоні імпульсу невпинного і навіть нестримного кількісного, проте не завжди якісного розширення. Це сталося з багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин, обставин і передумов конституювання пострадянського культурного простору.

Втім, чимдалі гостріше постає питання щодо переформатування драгоманівських студій не «вшир», а «вглиб»! Така зміна пріоритетів диктується не тільки викликами нинішньої доби, а й нагальними потребами пізнавальної ситуації, котра вимагає представити М. Драгоманова не в фрагментарному та принагідному вигляді, а як мислителя в європейських і світових координатах.

Київ, листопад 2025 р.

БІБЛІОГРАФІЯ

Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. О достоверности одного документа из архива М.К. Лемке (М.П. Драгоманов и «Вольное слово») // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград: Наука. Ленинград. отделение, 1970. Вып. 3. С. 290–321.

Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. С.Ю. Витте, М.П. Драгоманов и «Вольное слово» // Исследование по отечественному источниковедению: Сб. ст. посвящ. 75-летию проф. С.Н. Валка. Москва; Ленинград: Наука, 1964. С. 163–178.

Архів Михайла Драгоманова. Варшава: Друкарня НТШ у Львові, 1937. Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). 442 с.

Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий вістник. 1923. Т. 79, кн. 3. С. 249–259.

Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. 1926. № 2/3. С. 125–145.

Грабович Г. До історії української літератури // *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. С. 432–542.

Грабович Г. Ще про «неісторичні» нації і «неповні» літератури // *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. С. 543–570.

Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Київ: Либідь, 1995. Т. 5, кн. 2: Перше відродження (1580–1610 рр.). 352 с.

Драгоманів М. Історія політичних думок в старині й середніх віках (Як люди доходили до думок про свободу, рівність і право народу). Яворів: Накладом «Самоосвіти», 1933. 48 с.

Драгоманів М. Козаки / Пер. з нім. М. Павлика. Львів: Накладом української-руської спілки з обмеженою порукою у Львові, 1906. 56 с.

Драгоманів-Шиманова А. Зі споминів про М. Драгоманова // Михайло Драгоманов у спогадах / Уклад. І.С. Гриценко, В.А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. С. 287–303.

Драгоманов М. Введение. Биографический очерк Михаила Ал. Бакунина // Письма М.А. Бакунина к А.И. Герцену и Н.П. Огареву / С приложением его

памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М.П. Драгоманова. Genève: Libraires Éditeurs Georg et C°, 1896. С. I–CVII.

Драгоманов М. Великоорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Типолитография окруж. штаба, 1906. 135 с.

Драгоманов М. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. ред. П. Богацького. Прага; Нью-Йорк: Накладом українських поступових товариств в Америці, 1937. XVI, 414 с.

Драгоманов М. Вольный Союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы // *Драгоманов М.* Собрание политических сочинений / Предисл. П.С. [П. Струве]. Paris: Издание редакции «Освобождения», 1905. Т. 1. С. 273–375.

Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Киев: В университетской тип., 1869. Ч. 1. VIII, 415 с.

Драгоманов М. Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление // *Драгоманов М.* Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисловие ко второму тому Б.К. [Б. Кистяковского]. Paris: Издание редакции «Освобождения», 1906. Т. 2. С. 682–707.

Драгоманов М. Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Восточной Европы (Первоначально напечатано в издании «Вільна Спілка — Вольный Союз». Безстроковий додаток до «Громади», № 1, 1881 г.) // *Драгоманов М.* Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисловие ко второму тому Б.К. [Б. Кистяковского]. Paris: Издание редакции «Освобождения», 1906. Т. 2. С. 330–341.

Драгоманов М. Историческая Польша и Великоорусская демократия. Женева: Тип. «Работника» і «Громади», 1881. 512, VIII с.

Драгоманов М. «Живая Старина», вып. I–III (1890 і 1891 р.) // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. Львів: НТШ, 1906. Т. 3. С. 309–320.

Драгоманов М. Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. Genève: Libraire-Éditeur H. Georg, 1889. 64 с.

Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Коломия: З друкарні М. Білоуса, 1894. 199 с.

Драгоманов М.П. Матеріяли й уваги про українську народню словесність. II. Стенька Разін — козак Гарасим // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Львів: НТШ, 1899. Т. 1. С. 138–145.

Драгоманов М. Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм / Пер. Ф. Савченко // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. Wien: друк. J.V. Vernay, 1922. С. 169–183.

Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции. Предисловие. Глава первая. Логографы. Глава вторая. Геродот // Университетские Известия. 1868. № 1. С. 1–27; № 5. С. 1–13; № 6. С. 1–12.

Драгоманов М.П. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1901. Т. 1. 184 с.

Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // *Драгоманов М.* Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 60–83.

Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) / З передмовою М. Павлика. Львів: З друкарні І. Айхельбергера і Сп. Львів. дім «Просвіти», 1909. 38 с.

Драгоманов М. Рай і поступ. Київ: Ранок, 1906. 96 с.

Драгоманов М. Старі хартії вольності. Київ: Ранок, 1907. 84 с.

Драгоманов М. Українська література, проскрибована російський урядом / Пер. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ. слово М. Колесси. Львів: ЛНУ, 2001. 94, [2] с.

Драгоманов М. Что такое украинофильство? // *Драгоманов М.* Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 430–455.

Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов М.* Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 461–558.

Драгоманов М. Шістсот років Швейцарської спілки (1291–1891). Львів: Народна друкарня В. Манецкого, 1892. 33 с.

Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. 2-е вид. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.

Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. Мюнхен: УВУ, 1959. 228, 2 с.

Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. Мюнхен: УВУ, 1955. 217 с.

Лекція «Соціологія Михайла Драгоманова, стійкість України у війні та повоєнна відбудова». *YouTibe-канал Центру Шептицького.* (30 вересня 2024 р.). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7ts5jlq0TYc> (дата звернення 15.10.2025).

Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. Львів: ЛНУ, 2006. 564 с.

Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 299–347.

Лисяк-Рудницький І. Із Драгоманівських студій // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 289–298.

Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 27–39.

Лисяк-Рудницький І. Щоденники / Гол. ред. Я. Грицак, Ф. Сисин. Київ: Дух і Літера, 2019. 696 с.

Михайло Драгоманов: автожиттєпис / Уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. Київ: Либідь, 2009. 444 с.

Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / Упоряд. М.О. Мороз, В.А. Короткий, І.І. Тіщенко, І.С. Гриценко, С.І. Білокінь. Дрогобич: Коло, 2011. 740 с.

Мицюк О. Українські хлопомани. Чернівці: Накладом автора, 1933. 80 с.

Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету // Україна. 1926. № 2/3. С. 90–96.

Мухин М. Драгоманов без маски / Відбитка з «Вістника». Ч. 10/33, 11/33, 12/33, 3/34, 7–8/34. Львів: Друк. З. Медичський, 1933/34. 55 с.

О.В. [Донцов Д.] Два антиподи (Шевченко і Драгоманов) // Вістник (Львів). 1938. Т. 3, ч. 9. С. 653–666.

Окіншевич А. Наука історії українського права: Право державне // Україна. 1927. № 1/2. С. 105–130.

Окіншевич А. Лекції з історії українського права: Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен: УВУ, 1947. 171 с.

Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877 / Зладив М. Павлик. Львів: Накладом НТШ, 1910. XIII, 353 с.

Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав др. А. Когут. Чернівці: З друкарні «Руської Ради», 1910. Т. 3: (1879–1881). 519, XI с.

Пизюр Є. Конституційна програма і теорія М. Драгоманова // Листи до приятелів. 1966. № 8/10. С. 1–11.

Піхманець Р.В. Цюрихські метаморфози Михайла Драгоманова, або Історія одного задуму. Ів.-Франківськ: Місто НВ, 2023. 924 с.

Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. Київ: Критика, 2011. 599 с.

Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. Київ; Кембридж: АН України. Археографічна комісія. Ін-т української археології. Український науковий інститут Гарвардського університету, 1991. 78 с.

Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ. 1927. Кн. 1. С. 83–153.

Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і Літера, 2019. 594 с.

Феденко П. Михайло Драгоманов і П'єр Жозеф Прудон // Драгоманівський збірник. Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича. Прага: Заходом видавничого т-ва «Сіач», 1930. Т. 1. С. 271–292.

Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 423–439.

Фриман Э. Сравнительная политика (шесть лекций, читанных в Королевском институте в январе и феврале 1873 года) и единство истории (лекция, читанная в Кембриджском университете 29 мая 1873 года) / Пер. с англ. Н. Коркунова. СПб.: Изд. А.Ф. Пантелеева; тип. А.С. Суворина, 1880. VIII, 368 с.

Чия це фальшивка? [Відгук на ст. Б. Ананьїча та Р. Ганелїна «С. Ю. Витте, М.П. Драгоманов и “Вольное слово”». Підп.: Бажан М.П., Басс І.І., Бернштейн М.Д., Засенко О.Є., Комишаченко М.П., Кирилюк Є.П., Пільгук І.І., Романченко І.С., Сиваченко М.Є., Шабліовський Є.С., Шевченко Ф.П.] // Вітчизна. 1965. № 8. С. 164–174.

Bilenky S. Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914. Montreal & Kingston & London & Chicago & Edmonton & Toronto: McGill-Queen's University Press & CIUS Press, 2023. XXIV, 596 p.

Bilenky S. The Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century: Context, Timing, Issues // Fashioning Modern Ukraine: Selected Writings of Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, and Mykhailo Drahomanov / Ed. S. Bilenky. Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2013. P. XIII–XLVI.

Burrow J. A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. New York: Random House, Inc., 2008. XVIII, 517 p.

Krupnytsky B. Federalism and the Russian Empire // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1952. Vol. 2, no 2. P. 239–260.

Rethinking Ukrainian History / Eds. I.-L. Rudnytsky & J.-P. Himka. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 1981. X, 268 p.

Rotenstreich N. The Idea of Historical Progress and Its Assumptions // History and Theory. 1971. Vol. 10, no. 2. P. 197–221. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504292>

Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Eds. R. Lindheim and G.S.N. Luckyj. Toronto & Buffalo & London: University of Toronto Press & Shevchenko Scientific Society, 1996. XI, 420 p.

Zayarnyuk A. & Sereda O. The Intellectual Foundations of Modern Ukraine. The Nineteenth Century. London & New York: Routledge, 2023. VII, 195 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429445705-1>

REFERENCES*

Bilenky, S. (2023). *Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914*. Montreal & Kingston & London & Chicago & Edmonton & Toronto: McGill-Queen's University Press & CIUS Press.

Bilenky, S. (2013). The Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century: Context, Timing, Issues. In: S. Bilenky (Ed.), *Fashioning Modern Ukraine: Selected Writings of Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, and Mykhailo Drahomanov*. (pp. XIII–XLVI). Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Burrow, J. (2008). *A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century*. New York: Random House, Inc.

Drahomaniv-Shyshmanova, L. (2012). Zi spomyniv pro M. Drahomanova [From the memoirs of M. Drahomanov]. In: I.S. Hrytsenko, V.A. Korotkyj (Comps.), *Mykhajlo Drahomanov u spohadakh* (pp. 287–303). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Drahomanov, M. (2001). *Ukrainska literatura, proskrybovana rosijskyj uriadom* [Ukrainian literature proscribed by the Russian government]. (H. Tsvenhrosh, transl.). Lviv: LNU. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. & Sysyn, F. (Eds.). (2019). Lysiak-Rudnytskyj I. *Schodennyky* [Diaries]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Hrytsenko, I.S., Korotkyj, V.A. & Tomenko, M.V. (Comps.). (2009). *Mykhajlo Drahomanov: avtozhyttieyps* [Mykhailo Drahomanov: autobiography]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Kruhlov, A. (2001). *Drama intelektualna: Politychni idei Mykhaila Drahomanova* [Drama of an intellectual: Mykhailo Drahomanov's political ideas]. (2nd ed.). Chernivtsi: Prut. [in Ukrainian].

Lektsiia «Sotsiologhii Mykhajla Drahomanova, stijkis Ukrainy u vijni ta povoienna vidbudova» [Lecture: “The Sociology of Mykhailo Drahomanov, Ukraine's Resilience in War and Post-War Reconstruction”]. (2024, 30 September). *YouTube channel of the Sheptytsky Center*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=7ts5jlq0TYc> (Last accessed 15.10.2025).

* BiA 2000 p.

Moroz, M.O., Korotkyi, V.A., Tischenko, I.I., Hrytsenko, I.S. & Bilokin, S.I. (Comps.). (2011). *Mykhajlo Drahomanov. Bibliohrafiia (1861–2011)* [*Mykhailo Drahomanov. Bibliography (1861–2011)*]. Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].

Pikhmanets, R.V. (2023). *Tsiurykhski metamorfozy Mykhaila Drahomanova, abo Istoriia odnoho zadumu* [*Mykhailo Drahomanov's Zurich metamorphoses, or Story of one idea*]. Iv.-Frankivsk: Misto NV. [in Ukrainian].

Plokhij, S. (2011). *Velykyj peredil. Nezvyhajna istoriia Mykhajla Hrushevskeho* [*Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and Writing of Ukrainian History*]. (M. Klymchuk, transl.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Ushkalov, L. (2019). *Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov* [*Charm of energy: Mykhailo Drahomanov*]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Vakarchuk, I. & Isaievych, Ya. (Eds.). (2006). *Lystuvannia Ivana Franka ta Mykhajla Drahomanova* [*Correspondence between Ivan Franko and Mykhailo Drahomanov*]. Lviv: LNU. [in Ukrainian].

Zayarnyuk, A. & Sereda, O. (2023). *The Intellectual Foundations of Modern Ukraine. The Nineteenth Century*. London & New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429445705-1>

SUMMARY

Yas, Oleksii.

History of Ukraine in the Horizon of European Civilization: Conceptual Proposals of Mykhailo Drahomanov. Text data. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine, 2025. 52 p. Data volume 1,09 Mb.

URL: <http://resource.history.org.ua/book/en/0019013>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book16-0019013>

The views of M. Drahomanov as a historian with a positivist style of thinking are highlighted. His concept of social progress is analyzed. It is argued that M. Drahomanov preferred evolution rather than revolution. It is noted that he saw the meaning of progress in the dual improvement of the “social nature” — the individual and the community. It is emphasized that Drahomanov’s research strategy relied on the comparative method, which he regarded as the most important instrument of historical cognition. It is shown that his comparativist practices were mainly based on evolutionary and stadial principles of interpreting the historical process.

It is stated that M. Drahomanov considered the history of Europe as a single stream from antiquity to his contemporary era. It is underlined that he regarded the Reformation as a key period in the history of European civilization. According to his vision, the Reformation played a leading role in the formation of political culture and religious tolerance, as well as contributed to cultural and social emancipation in Europe. A ranking of 19th-century countries by the level of their political freedom, compiled by M. Drahomanov, is outlined.

It is noted that M. Drahomanov viewed the history of Ukraine as an integral part of European history, in particular insisting on a comprehensive coverage of the participation of Ukrainian figures in European affairs. It is shown that M. Drahomanov defended the thesis of a “broken Reformation” in the history of Ukraine, which he associated with the movement of Orthodox brotherhoods at the end of the 16th – beginning of the 17th century. The periodization of Ukrainian history proposed by M. Drahomanov, as well as its influence on Ukrainian historiography, is considered.

Електронне наукове видання

ЯСЬ Олексій Васильович

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
НА ВИДНОКРУЗІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОПОЗИЦІЇ
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Комп'ютерна верстка – Світлана Блащук

Ознайомитися з новинами й іншими виданнями можна
на сайті та facebook-сторінці
Інституту історії України Національної академії наук України:
<http://history.org.ua>
<https://www.facebook.com/history.org.ua>

Підписано до друку 25.11.2025 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 2,85. Обл.-вид. арк. 2,3.

Поліграфічна д-ція Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р

Ясь О.

Історія України на виднокрузі європейської цивілізації: концептуальні пропозиції Михайла Драгоманова. Текст. дані. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2025. 52 с. Об'єм даних 1,09 Mb.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0019013>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book16-0019013>

Висвітлюються погляди М. Драгоманова як історика з позитивістським стилем мислення. Аналізується його концепція суспільного поступу. Обстоюється думка, що М. Драгоманов віддавав перевагу еволюції, а не революції. Відзначається, що він убачав сенс поступу у подвійному покращенні «суспільної природи» — людини та громади. Наголошується, що дослідницька стратегія М. Драгоманова спиралася на порівняльний метод, який він розглядав як найважливіший інструмент історичного пізнання. Показується, що його компаративістські практики переважно спиралася на еволюційні та стадіальні засади потрактування історичного процесу.

Зазначається, що М. Драгоманов розглядав історію Європи в єдиному потоці від античності до тодішньої сучасності. Підкреслюється, що він уважав добу Реформації ключовим періодом в історії європейської цивілізації. За його візією, саме Реформація відіграла провідну роль у становленні політичної культури й віротерпимості, а також спричинилася до культурної та соціальної емансипації в Європі. Окреслюється рейтинг країн XIX ст. за рівнем їхньої політичної свободи, укладений М. Драгомановим.

Відзначається, що М. Драгоманов розглядав історію України як неодмінну складову європейської минувшини, зокрема наполягав на всебічному висвітленні участі українських діячів в європейських справах. Показується, що М. Драгоманов обстоював тезу про «обірвану Реформацію» в історії України, котру пов'язував із рухом православних братств кінця XVI — початку XVII ст. Розглядається періодизація історії України запропонована М. Драгомановим, а також її вплив на українське історієписання.

УДК 930.1: 327(4:477) «Драгоманов»